



<http://ui.ac.ir/en>

Journal of Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 12, Issue 1, No.30, Spring 2020, pp. 21- 46

Received: 13/07/2019 Accepted: 05/10/2019

Comparative typology of Persian and Arabic Biographies (Tazkere) in the Safavid and Ottoman period

Esmail Alipoor

Visiting Assistant Professor of Persian Language and Literature, University of Bojnourd, Bojnourd, Iran
esmaeilalipoor@yahoo.com

Abstract

1- Introduction

The Safavid Period (1148-1906 AH.) and the Ottoman Period (923- 1213 AH.) can be called the "Biography Era" in the history of Persian and Arabic literature because of the variety of approaches to biography writing and high number of biographies written in the era. This tendency to biography writing has led authors to have even more than one biographic work during this period. The increasing development of this type of writing over the mentioned periods has resulted in the development of works with different writing styles, which is, in fact, the drafting stage of modern histories of literature.

2- Theoretical Framework

In the present study, we have attempted to classify this type of writing systematically by comparing the common features of Persian and Arabic biographies compiled during this period. In this segmentation we have tried to name the works in a way that Persian and Arabic biographies could be classified and introduced into distinct classes based on the following criteria: author motivations, collecting and editing approaches, including the time, place, and social origins of poets and writers, as well as the inner form (type of prose).

3- Results and Discussion

Persian and Arabic biographies of the period under study can be examined in three respects in terms of frequency, characteristics, causes and motivations of compilation. The remarkable increase in the number of Persian and Arabic biographies of this period is a result of the factors most importantly the increasing growth of poets and writers of every social class.

3-1- General biographies

Contain a variety of classes, including literati, scholars, Sufis, Shiites, political figures and etc. and often do not include a limited time frame. These Biographies can also be named "general" as they contain information about personality and works of the authors who existed before the biographer.

3-2- Dedicated biographies

They have specifically collected translations and works of one of the social classes of poets and writers, such as the biographies of scholars and grammarians; a description of the Iranian poets who have gone to India; a description of the works of the female poets and different classes of artists.

3- 3- Periodic Biographies

There are works that cover a specific time period, such as a century, the authors lifetime and the monarchy's history of one or more kings; Such as: *Al-Nour al-Safer fi Tarajem al-Qarn al-asher* by Abd al-Qadir Eidroos and the *Tazkere-ye Nasrabadi*,

which mention the four classes of political figures, scholars, wise men, Sadat and noblemen and poets of the Safavid era.

3- 4- Personal (individual) Biographies

Biographies that only mention one person's life story, such as: *The Tarikh-e Fakhr al-Din bin Ma'n* of al-Khaledi and *Ma'aser-e Rahimi* by Mir Abd al-Baqi Nahavandi (d. 1042 AH), a detailed biography of Mirza Abd al-Rahim Khan Khanan.

3- 5- Focal biographies

Some Persian and Arabic biographies have been compiled based on the order of literary centers, so the latter can be called territorial and regional biographies. The first issue in identifying the literary centers is the criterion of being "focal". This criterion is a combination of three components of language, time and place; namely the prevalence of a language's literature in a specific geographical area and time range. Thus, there are three types of literary centers: national (territorial), regional, and urban. *Biography of Nafhat al-Rayhana* consists of eight chapters, each introducing poets and writers to one of the centers of Arabic literature. These centers include Damascus and its regions, Aleppo, Rome, Iraq and Bahrain, Yemen, Hejaz, Egypt and the Maghreb. Persian Examples: *Jam'a al-Kheyir Mir Monshi Qomi* is composed by the poets and writers of Azerbaijan, Saudi Arabia, Iraq and Khuzestan.

3- 6- Biography-History

This type is a subset of implicit biographies; that is to say, in addition to historiography, the author has also referred to biography. But there are other types of biographies whose biographic aspect overcomes historical records, that is, biographies that, in addition to translation, have also authored the expression of historical events of the period under study. Hence, it is more appropriate to name them "biography-history". In the history of Persian biographies, about seventy titles of such works date back from the 10th to the late 12th century AH. beginning with the *Asar-e Ajam* and ending with the *Vaqeat-e Kashmir*, some of them being "history-biography" and others "biography-history".

3- 7- Summary Biographies

These works are excerpts provided by some authors from their own or others' works. In Arabic, Shahab al-Din Khafaji provided a summary of the *khabya al-Zawaya* and named it *Rayhanat al-Alebba* and *Nazhat*

al-Hayat al-Donya, which is compiled for the poets. Ohadi Balyani provided an excerpt from Arafat al-Asheqin and named it Ka'be-ye Erfan, then Abd al-Wahhab al-Alamgiri in 1155 AH. has provided excerpt from the Ka'be-ye Erfan and named it Goldaste.

3- 8- Supplementary Biographies

Such biographies are in fact compiled as a complement or as a follow-up to a previous author's work and have attempted to complete the work. Among Arabic examples, Mohebbi, in the Kholasat al-asar biography, has mentioned the complementing and extending the works of earlier historians and biographers such as Bourini, Khafaji, Eidroos, and Ibn Ma'soom, as his intentions of the compilation of the biography.

3- 9- Rhymed Biographies

The Rhymed prose, which is found in the introduction and the text of some of the biographies, is one of the other common Persian and Arabic biographies of this period. Examples of these biographies in Arabic and Persian include: Tarajem al- a'yan and Tazkere-ye Bazmaray.

4- Conclusion

The results show that the remarkable increase of poets and writers and the wide range of literary centers of the era have led to the tendency of authors to use new approaches in the compilation and edition of this kind of writing.

Keywords: biography, literature history, comparative literature, Safavid and Ottoman Period.

References

- Arezoo, S.A. (1385). *Majma' al-Nafayes*: Contemporary section, Mir Hashem Mohaddes (emend.), Tehran: Association of Cultural Works and Celebrities.
- Amiri Heravi, M.F.M. (1968). *Tazkere Rawzat ol-Salatin and Javaher ol-Ajayeb, with the Divan Fakhri Heravi*, Seyyed Hesam ol-Din Rashedi (emend.), Heydarabad: n.d.
- Owhadi Balyani, T. (1364). *Sorme-ye Solaimani*, Mahmood Modabberi (emend.), tehran: Academic Publication Center.
- Bukhari, S.H.K.N. (known as Nesari) (1377). *Mozaker Ahabab*, Najib Mayel Heravi, Tehran: Center.
- Bokhari Dowlatabadi, S.A.E. (1390). *Tazkere Binazir*, Omid Sarvari (emend.), Tehran: Library, Museum and Document Center of the Eslamic Parliament.
- Brown, E. (1924). *History of Iran Literature: From the Beginning of the Safavid Period to the Present*, Rashid Yassemi (trans.), n.p.: Ibn Sina Bookstore.
- Brockelmann, C. (1995). *History of Arabic Literature: Ottoman era (From the conquest of Egypt in 1517 to the invasion of France 1798)*, A.D. Mahmoud Fahmi Hejazi and D. Omar Saber Abd

- ol-Jalil (trans.), Section Eight (12-13 A.) and Section Seven (14-13 B.), n.p.: The Egyptian Public Authority for book.
- Baghdadi, I.M.M. (1967). *Eezah ol-Maknoon fi al-Zeyl ala Kashf al-Zoonon*, Mohammad Sharaf ol-Din Baltaqaya, Beirut: revival of Arab culture house.
 - Baghdadi, E.B. (1951). *Hadiyat ol-Arefin fi Asma al-Moalefin va Asar ol-Mosanefin*, 1st vol, al-Mujad al-Aul, Istanbul: Vekalat ol-Ma'aref ol-Jaliyah fi Matba'ateha al-Bahiyah.
 - Baghdadi, A.O. (1997). *Khazanat ol-Adab va Lobb Lesan ol-Arab*, Abd ol-salam mohammad Haroon (emend.), 4nd ed., Cairo: Maktabat ol-Khanji.
 - Boorini, H.M. (1959). *Tarajem ol-A'ayan men abna' al-Zaman*, Salah ol-Din al-Monjed (emend.), 1st vol, Damascus: Arab Scientific Society publications.
 - Haji khalife (M.A.C.Q.) (1941). *Kashf ol-Zonnon an Asami al-Kotob va al-Fonoon*, Baghdad: Maktabat ol-Masna.
 - Hazin, M.A. (1334). *Tazkere Hazin*, by introduction of MohammadBagher Olfat, 2nd ed., Esfahan: Taced bookstore.
 - Hoseyni, A.M.K.A.M.M.M. (1988). *Selk ol-Dorar fi A'yan al-Qarn al-Sani Ashar*, 1st vol, 3rd ed., n.p.: Dar ol-Bashaer al-Eslamiyah.
 - Khafaji, SH. (1967). *Reyhanat ol-Alebba va Zahrat ol-Hayat al-Donya*, Abd ol-Fattah mohammad al-Holv, 1st vol., n.p.
 - ----- (2005). *Reyhanat ol-Alebba va Zahrat ol-Hayat al-Donya*, Ahmad Enayah (emend.), Beirut: Scientific Books House.
 - Darabi, M.M. (1391). *Tazkere Latayef ol-Khial*, Yousef Beygbabapoor (emend.), Qom: Islamic Reserve Assembly in collaboration with the National Library and Museum of Malik and the Library, Museum and Documentation Center of the Eslamic Parliament.
 - Razi, A.A. (n.d.). *Haft Eqlim*, Javad Fazel (emend.), 1st vol., n.p.: AliAkbar Elmi bookstore and Adabiya bookstore.
 - Zarghani, S.M. (1388). *Iranian Literary History and the Farsi Language Territory: The Evolution and Transformation of Genres to the Middle of the 5th Century, Including Theory of Literary History*, Tehran: Sokhan.
 - Safavi, S.M. (1314). *Tohfe Sami*, Vahid Dastgerdi (emend.), Tehran: Armaghan.
 - Soltani, M. (1380). A Survey of the biographies and History of Persian Literatures in Iran since 1285 SH. (Constitutional) until 1332 SH., *Journal of Faculty of Literature and Humanities*, University of Tehran, Spring, pp. 403-419.
 - Seyyedi, S.H. (1389). *A Critical Study of the Writing the history of Literature in Arabic Literature*, Tehran: Sokhan.

- Soyooti, J.A.A. (n.d.). *Boqyat ol-Voat fi Tabaqat al-Loqawin va al-Nohat*, 1st vol., Mohammad Abolfazl Ebrahim, Sayda: Arabic Library.
- Shafieeyoun, S. (1393). Another look at literary biographies, *Literary Arts*, No 11, autumn and winter, pp.85-104.
- Safa, Z. (1362). *History of Literature in Iran and in the Persian Language Territory*, 5 vol., 1 section, Tehran: Iran authors and Translators Company.
- ----- (1389). *History of Literature in Iran and in the Persian Language Territory*, 5 vol., 3 section, Tehran: Ferdows.
- Tashkobrize (1975). *Al-Shaqaeq ol-No'maniya fi Olama al-Dowlat ol-Osmaniya*, Beirut: Arabic books house.
- Akri Hanbali, A.A.M. (known as Ibn Emad) (1986). *Shazarat ol-Zahab fi Akhbar men al-Zahab*, Mahmood al-Arnaoot and Akram al-Booshi, Beirut: Sader house.
- Fakhr ol-Zamani Qazvini, M.A. (1340). *Tazkere Meykhane*, Ahmad Golchin Ma'ani (emend.), n.p.: Haj Mohammad Hosein Eqbal & Partners Relative Company.
- Fotoohi RudMa'ajani, M. (1385). *Literary Criticism in Indian Style*, 2nd ed., Tehran: Sokhan.
- ----- (1387). *Theory of Literary History: A Critical Review of the writing History of Literature in Iran*, Tehran: Sokhan.
- Kashi, T.M.A. (1384). *Kholasat ol-Ashar va Zobdat ol-Afkar: Kashan section*, Abd ol-Ali Adib Borumand and MohammadHosein Nasiri Kahnamuee (emend.), Tehran: Written Heritage Research Center.
- ----- (1386). *Kholasat ol-Ash'ar va Zobdat ol-Afkar: Esfahan section*, Abd ol-Ali Adib Borumand and MohammadHosein Nasiri Kahnamuee (emend.), Tehran: Written Heritage Research Center.
- Golchin Ma'ani, A. (1348). *History of Persian biographies*, 1 vol., Tehran: University of Tehran.
- ----- (1348). *History of Persian biographies*, 2 vol., Tehran: University of Tehran.
- Mohebi, M.A. (n.d.). *Kholasat ol-Asar fi A'yan al-Qarn al-Hadi Ashar*, 1 vol. Beirut: Sader house.
- ----- (1967). *Nafhat ol-Rayhana va Rashhat ol-Tela al-Hanna*, 1 vol. n.p.: Revival of Arab books house.
- ----- (2005). *Nafhat ol-Rayhana va Rashhat ol-Tela al-Hanna*, 1 vol. Beirut: Scientific Books house.
- Molla Qate'ee Herawi (1979). *Tazkere Majma ol-Shoaraye Jahangirshahi*, Mohammad salim Akhtar (emend.), Karachi: Central and Western Asia Institute of Sciences Researchs.
- Maliha Samarghandi, M.B.M.SH. (1390). *Mozakker ol-Ashab*, Mohammad Taqavi (emend.),

Tehran: Library, Museum and Document Center of the Islamic Parliament.

- Mirza Samia, M.S. (1387). *Tazkerat ol-Molook*, Mohammad Dabirsiyaqi (emend.), 3rd ed., Tehran: Amir Kabir.
- Nasrabadi, M.M.T (n.d.). *Tazkere Nasrabadi*, Vahid Dastgerdi (emend.), n.p.: Forooqi bookstore.
- Nazari Monazam, H. (1389). *Comparative Literature: Definition and Research Areas*, *Journal of Comparative Literature*, new period, 1th year, No 2, Spring, pp. 221- 237.



فنون ادبی

نوع مقاله: پژوهشی

سال دوازدهم، شماره ۱ (پیاپی ۳۰) بهار ۱۳۹۹، ص ۲۱-۴۶

تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۴/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۷/۱۳

گونه‌شناسی تطبیقی تذکره‌های فارسی و عربی در دوره صفویه و عثمانی

اسماعیل علی‌پور*، استادیار مدعو گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بجنورد، بجنورد، ایران

esmaeilalipoor@yahoo.com

چکیده

تألیف تذکره‌های تخصصی نخستین گام جدی در سنت تاریخ‌ادبیات‌نگاری است. دوره صفویه و عثمانی را باید به‌راستی «عصر تذکره‌نویسی» در تاریخ ادبیات فارسی و عربی نامید؛ هم به اعتبار اقبال گسترده به این نوع نوشتار و شمار بالای آن و هم از نظر کاربرد رویکردها و روش‌های نوین تألیف و تدوین. با توجه به اینکه اساساً این گونه نثر از عربی به فارسی راه یافته است و تذکره‌های فارسی غالباً الگوبرداری از نمونه‌های مشابه عربی است، در پژوهش حاضر با استناد به منابع کتابخانه‌ای و با شیوه توصیفی و تطبیقی، تذکره‌های فارسی و عربی، در فاصله سال‌های ۹۰۰-۱۲۰۰ قمری، رده‌بندی و گونه‌شناسی شده است. نتایج تحقیق بیانگر این است که دلایلی همچون افزایش شمار شاعران و نویسندگان و گسترده‌گی کانون‌های ادبی عصر، گرایش تذکره‌نویسان را به کاربرد رویکردهای نو در تألیف و تدوین این گونه نوشتار سبب شده است.

کلید واژه‌ها: تذکره‌نویسی، تاریخ ادبیات، ادبیات تطبیقی، عصر صفویه و عثمانی.

۱- مقدمه

دوره صفویه (۹۰۶-۱۱۴۸ق) و عثمانی (۹۲۳-۱۲۱۳ق) را به اعتبار تنوع رویکردهای تألیف و بسامد بالای تذکره‌ها می‌توان «عصر تذکره‌نویسی» در تاریخ ادبیات فارسی و عربی نامید. این گرایش به تذکره‌نویسی سبب شده است که حتی مؤلفانی در این دوره بیش از یک اثر تذکره‌ای داشته باشند؛ مانند جلال‌الدین سیوطی، محمدخلیل مرادی، طاشکبری‌زاده، ابن ایوب و أجهوری در زبان عربی و عبدالحکیم حاکم لاهوری، آزاد بلگرامی، شفیق اورنگ آبادی، میرمنشی قمی و فخری هروی در زبان فارسی. رشد فزاینده این گونه نوشتاری در بازه زمانی مورد بحث، موجب تدوین آثاری با شیوه‌های نگارش متفاوت شد که در واقع، مرحله پیش‌نویس تاریخ ادبیات‌های جدید است.

۱-۱- طرح مسئله

تذکره از ریشه «ذکر» است؛ در قاموس‌المحیط به صورت «ما یُسْتَدکَّرُ به‌الحاجه» معنی شده است (فیروزآبادی، ۲۰۰۵: ۳۹۷). در زبان عربی معاصر به معنی «یادداشت و یادگاری» است اما در ترکیب با واژه‌های دیگری چون «اثبات، اشتراک، مرور و انتخاب» به معانی «کارت...، جواز... و برگه...» است (←آذرنوش، ۱۳۸۵: ۲۱۶). این اصطلاح در عربی برای کتابی که درباره شرح احوال و آثار مشاهیر باشد، به کار برده نمی‌شود؛ تنها کتابی که در منابع مورد بررسی با این عنوان به آن

* مسؤل مکاتبات

Copyright © 2020, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they cannot change it in any way or use it commercially.

Doi: [10.22108/liar.2019.118140.1661](https://doi.org/10.22108/liar.2019.118140.1661)

برخورديم، تذکره‌الشعرا او شعراء بغداد از عبدالقادر خطیبی بود. پرکاربردترین عناوین برای این آثار در زبان عربی، «تراجم»، «طبقات» و «معجم» است. اما تذکره در زبان فارسی، اصطلاحاً به اثری گفته می‌شود که مشتمل بر بیان مشخصات فردی، مختصری از زندگی‌نامه به همراه معرفی و گزیده‌ای از آثار شاعران یا نویسندگانی است که بر اساس معیارهایی مانند زمان و مکان یا طبقات اجتماعی مؤلفان و مصنفان، تألیف، تدوین و تدوین می‌شود.

سنت گردآوری شرح احوال و آثار مشاهیر در ادبیات فارسی - بر اساس منابع موجود - میراثی عربی و محصول دوره اسلامی است. «پیدایش این نوشتارهای ادبی ریشه در تحقیقات دینی دارد... پس از اینکه گروه‌های مختلف فکری - عقیدتی در نیمه اول قرن نخست ظهور کردند، عده‌ای درصدد ثبت سیره عملی و گفتاری رسول‌الله و دیگر بزرگان دین برآمدند. در این میان، پدیده جعل حدیث رواج یافت. مسلمانان برای جلوگیری از این معضل، ابتدا علم «اسناد» را وضع کردند» (زرقانی، ۱۳۸۸: ۳۴). سپس «علم رجال» و «طبقات» هرکدام به نوعی این نیاز را مرتفع ساختند. «در دل این دانش‌ها، به‌خصوص مورد اخیر، دقیقاً همان ملزومات نگارش تاریخ ادبی قرارداشت. آنچه در عمل اتفاق افتاد این بود که برخی نویسندگان روش کار را از علوم مذکور وام گرفتند اما موضوع نوشته‌شان را به جای حدیث و روایان، شعر و شاعری قرار دادند و بدین ترتیب بود که نخستین نوشتارهای پیشاتذکره‌ای با خصلت تاریخ ادبیات و به تاسی از تحقیقات دینی پدید آمد» (همانجا).

علاوه بر این، مجموعه‌های دیگری نیز با عناوین «اخبار»، «معجم»، «انساب» و گلچین‌های ادبی با عناوینی چون «الاختیارات»، «مختارات» و «الحماسه» در زبان عربی و «سفینه»، «جنگ» و «بیاض» در ادبیات فارسی به وجود آمد که ضمن داشتن تفاوت‌های جزئی، هرکدام سهمی در سنت تذکره‌نویسی دارد. از بین سه عنوان اخیر، سفینه به سطح تذکره‌ها نزدیک شده است؛ به‌ویژه در هند و پاکستان «که البته منظور نویسندگان آن اصطلاح مخصوص ادبی سفینه [= مجموعه اشعار] نبوده بلکه... به معنی کتابی به کار رفته که در آن ذکر اشعار و شرح حال شعرای مختلف است مانند سفینه بیخبر و سفینه‌الشعراء و سفینه خوشگو» (نقوی، ۱۳۴۷: ۱۳).

تذکره‌های این عصر غالباً به تراجم و طبقات معروف‌اند؛ مانند طبقات الأبرار و مناقب الأخیار از بقاعی و تراجم کبارالعلماء والوزراء از ابن سینا (ف. ۱۰۴۵ق). با عنایت به اینکه تذکره‌ها منابع اولیه تاریخ ادبیات‌نگاری هستند، گونه‌شناسی و رده‌بندی آنها هم خواننده را به سرچشمه مسئله طبقه‌بندی در برخی کتب تاریخ ادبیات رهنمون خواهد ساخت و هم موجب رهیافتی تازه در بازخوانی این کتاب‌های موجود خواهد بود؛ برای مثال، شوقی ضیف تاریخ‌الأدب‌العربی را بر مبنای کانون‌های ادبی تدوین کرده و این شیوه‌ای رایج در «تذکره‌های کانونی» دوره عثمانی بوده است.

۱-۲- روش تحقیق

ارتباط و پیوند تاریخی، تفاوت زبانی و مسئله تأثیر و تأثر، سه مؤلفه اصلی پژوهش‌های تطبیقی در مکتب فرانسه است. پژوهش حاضر نیز مبانی همین مکتب را اساس پژوهش‌های خود نهاده است؛ زیرا هر سه مؤلفه مذکور برای انجام بررسی‌های تطبیقی در این پژوهش وجود دارد. در مواردی هم که به جای تأثیر و تأثر، اصل مشابهت مد نظر بوده است، به گرایش‌های جدید این مکتب، روی آورده‌ایم. برونل، پیشوا و روسو تعریف جدیدی از ادبیات تطبیقی مکتب فرانسوی ارائه کرده‌اند. بر اساس نظرگاه ایشان «ادبیات تطبیقی هنر روشمندی است که به بحث در باب تشابهات، تأثیرات و قرابت آثار ادبی با هم یا با گونه‌های مختلف دانش انسانی - در زمان و مکان‌های مختلف - می‌پردازد، البته به شرطی که به زبان‌ها یا فرهنگ‌های مختلف یا حتی یک فرهنگ منسوب باشند» (← نظری منظم، ۱۳۸۹: ۲۳۲).

در پژوهش حاضر، با مقایسه و ویژگی‌های مشترک تذکره‌های فارسی و عربی عصر، تلاش شده است این نوع نوشتار به صورتی روشمند رده‌بندی شود. در این تقسیم‌بندی تمرکز بر این بوده است تا نام‌گذاری‌ها به گونه‌ای باشد که بتوان بر اساس معیارهایی چون انگیزه‌های تألیف، رویکردهای تدوین و تدوین - شامل زمان، مکان، و خاستگاه اجتماعی شاعران و

نویسندگان و نیز فرم درونی (نوع نثر) - تذکره‌های فارسی و عربی این دوره در طبقاتی مشخص طبقه‌بندی و معرفی شود. در تقسیم‌بندی‌های صورت‌گرفته، با وجود اذعان به هم‌پوشانی برخی تذکره‌ها در ضمن رده‌بندی و نام‌گذاری، ملاک قرار دادن یک اثر در ذیل مجموعه‌ای خاص، توجه به «عنصر غالب» بوده است. در مواردی هم ضمن معرفی گونه‌ی تذکره‌ها به چرایی و چگونگی تدوین آنها پرداخته شده است.

اطلاعات مربوط به ویژگی‌ها و سبب تألیف تذکره‌های فارسی غالباً از خود آثار و بعضاً توضیحاتی که گلچین معانی (۱۳۴۸ و ۱۳۵۰) در تاریخ تذکره‌های فارسی و نقوی (۱۳۴۷) در تذکره‌نویسی در هند و پاکستان در معرفی این آثار آورده و همچنین از برخی تاریخ‌ادبیات‌های فارسی نقل شده است و آنچه در این زمینه‌ها مربوط به تذکره‌های عربی است، در درجه نخست از تذکره‌ها و در درجه دوم، کتاب‌شناسی‌های معتبری مانند کشف‌الظنون، ایضاح‌المکنون، هدیه‌العارفین و تاریخ ادبیات‌های عربی بروکلیمان و شوقی ضیف بیان شده است.

۱-۳- پیشینه تحقیق

نخستین پژوهش مستقل در زمینه تذکره‌نویسی، تاریخ تذکره‌های فارسی از گلچین معانی (۱۳۴۸) است. مؤلف در این اثر، ضمن گردآوری و معرفی مجموعه تذکره‌های فارسی، به طبقه‌بندی آنها نیز پرداخته است. پس از ایشان، مؤلف تذکره‌نویسی در هند و پاکستان فهرست مفصل و مبسوطی از تذکره‌های تألیف‌شده در این قلمروها را گرد آورده و از دو منظر «عمومی یا خصوصی» بودن و «اصالت مطالب» آنها را طبقه‌بندی کرده است (نقوی، ۱۳۴۷: ۴۳). سپس ذبیح‌الله صفا (۱۳۸۹: ۱۵۸۸-۱۵۹۴) در جلد پنجم تاریخ ادبیات در ایران... تذکره‌نویسی را یکی از نوشتارهای منثور عصر صفوی معرفی می‌کند. سلطانی (۱۳۸۰) هم با دو معیار «روش تألیف» و «اشتمال» تقسیم‌بندی دیگری از تذکره‌های فارسی ارائه می‌کند. رادفر (۱۳۸۶) کتاب‌شناسی جامعی از تذکره‌های عرفانی را به ترتیب تاریخی فراهم آورده است. فتوحی (۱۳۸۷: ۱۹۲-۱۹۹) ضمن اشاره به انواع تذکره‌های فارسی، برخی از انگیزه‌های نگارش آنها را برمی‌شمارد. پس از اینها، زرقانی (۱۳۸۸: ۴۰-۴۷) با طرح پیشینه عربی سنت تذکره‌نویسی، بر تأثیر این گونه نوشتاری بر تذکره‌های فارسی تأکید می‌کند. سیدی (۱۳۸۹: ۱۷۸-۱۸۷) نیز فهرست مبسوطی از نوشتارهای پیشاتذکره‌ای و تذکره‌های عربی را ارائه کرده است. تقسیم‌بندی تذکره‌ها به دو نوع «عمومی» و «اختصاصی» وجه مشترک رده‌بندی تذکره‌ها در آثار مذکور است. آخرین حلقه از تحقیقات مربوط به تذکره‌نویسی را شفیع‌یون (۱۳۹۳) انجام داده است. ایشان ذیل عنوان «مختصات یا متغیرهای گونه‌ای تذکره‌های ادبی» ضمن ارائه مؤلفه‌هایی که بر بنیاد آنها می‌توان تذکره‌ها را به عنوان یک گونه ادبی تشخیص داد یا توصیف کرد، طرح سودمندی برای تقسیم‌بندی تذکره‌های فارسی پیشنهاد می‌دهند.

نوشتار حاضر از دو لحاظ با پژوهش‌های مذکور متفاوت است: نخست اینکه بازه زمانی مشخصی (عصر صفویه و عثمانی) را مبنای تحقیق قرار داده است و دیگر اینکه با رویکرد تطبیقی سعی در گونه‌شناسی تذکره‌های فارسی و عربی این دوره دارد.

۲- بحث و بررسی

یکی از شاخه نوشتارهای منثور که بخشی از آثار این دوره را شامل می‌شود، تذکره‌ها هستند. این آثار حاوی اطلاعات تاریخی - زندگی‌نامه‌ای به همراه منتخبات آثار و بعضاً نقد ادبی (فتوحی، ۱۳۸۷: ۱۹۷-۱۹۸) هستند. تذکره‌های فارسی و عربی دوره مورد بررسی، از سه منظر بسامد، ویژگی‌ها و علل و انگیزه‌های تألیف، قابل بررسی هستند. افزایش قابل توجه شمار تذکره‌های فارسی و عربی این دوره، برآیند عواملی است که مهم‌ترین شان رشد فزاینده شاعران و نویسندگان از هر صنف و طبقه اجتماعی است. اهداف، انگیزه‌ها و عوامل متفاوتی برای نگارش تذکره‌ها برشمرده‌اند (همان: ۱۹۴-۱۹۵) که با در

نظر گرفتن مجموع تذکرة‌های فارسی و عربی دوره مورد بررسی می‌توان به آنها موارد زیر را نیز افزود:

۱- تکمیل اطلاعات تذکرة‌های پیشین؛ با افزودن بخش معاصرین به آنها، ذکر احوال شخصیت‌هایی که در آثار قبلی مطالبی راجع به آنها نیامده است یا اضافه کردن بخش‌های جدیدی به تذکرة؛ علاوه بر تراجم. *کلمات الشعرا* (۱۰۹۳-۱۱۰۸ق) محمد افضل سرخوش و *تذکرة نصرآبادی* در زبان فارسی و *خلاصه الأثر، سلافه العصر و نفعه الريحانه* در زبان عربی از این گروه تذکرة‌ها هستند. نصرآبادی (بی تا: ۶) سبب تألیف اثرش را تکمیل کار پیشگامان تذکرة‌نویسی چون عوفی و دولت‌شاه و... با ذکر تراجم و سروده‌های شاعران معاصر خود می‌داند. همچنین درج نمونه‌هایی از معما و لغز و ماده‌تاریخ که بنا به نظر برخی دوستانش در تذکرة‌های قبلی مثال‌هایی از این موارد آورده نشده است.

۲- ارائه خلاصه‌ای از تذکرة خود یا دیگران به منظور فراهم آوردن یک تذکرة تخصصی؛ مانند *ريحانه الالباب*، همچنین به خاطر اینکه همه بتوانند از آن استنساخ کنند و در دسترس همگان باشد، مثل *کعبه عرفان و گلدسته*، یا برای اینکه اثر خلاصه‌شده را به خود نسبت دهند.

۳- ترغیب و تشویق یا خواهش دوستان، خویشان و بزرگان برای تألیف. مؤلف تذکرة *مجمع النفايس*، عامل اصلی نوشتن اثرش را درخواست شخصی به نام شیخ مبارک محی‌الدین معرفی می‌کند (آرزو، ۱۳۸۵: ۱۲۴). مؤلف تذکرة *مذکر احباب* در سبب تألیف تذکرة‌اش درخواست دوستان را مبنی بر فراهم آوردن تراجم احوال شاعرانی معرفی می‌کند که پس از تألیف *مجالس النفايس* امیر علی‌شیر زیسته‌اند تا خوانندگان با احوال و آثار شعرای متأخر هم آشنا شوند (بخاری، ۱۳۷۷: ۶). بلیانی نخست به خواهش یکی از همراهانش در آغاز سفر همد، مجموعه‌ای از سروده‌های شاعران متقدم و متأخر را فراهم آورد و نام آن را *فردوس خیال* گذاشت. در سال ۱۰۲۲ ق. در آگره تذکرة‌گونه‌ای به درخواست یکی از بزرگان دربار جهانگیر بر کتاب *فردوس خیال* نوشت. سپس هر دو را در یک مجموعه گردآوری کرد و نام آن را *عرفات العاشقین و عرصات العارفین* گذاشت. سپس به امر جهانگیر گزیده‌ای از *عرفات العاشقین* فراهم آورد و نام *کعبه عرفان* بر آن نهاد (بلیانی، ۱۳۸۸: ۱۰۹-۱۱۰). *بتخانه* (۱۰۱۰ق) ملا محمدصوفی مازندرانی به خواهش میرزا حسن خاکی (گلچین معانی، ۱۳۴۸: ۵۹۰) و *خزانه عامره* (۱۱۷۶ق) آزاد بلگرامی به خواهش برادرزاده‌اش، میر اولاد محمد، تألیف شده است. مؤلف تذکرة *الشقائق النعمانية* در دیباچه‌ای که بر این اثر نوشته است، می‌گوید سبب تألیف کتاب، درخواست بعضی دانشمندان و صاحب‌کمالان از وی برای جمع‌آوری مناقب عالمان روم بود (طاشکبری‌زاده، ۱۹۷۵: ۵).

۴- ادامه جریان تذکرة‌نویسی به عنوان یک گونه نوشتار متثور که دنباله آثار مشابه قبلی است. مؤلف تذکرة *خلاصه الأثر*، این اثر را تکمیل‌کننده و ادامه‌دهنده کار تذکرة‌نویسان پیش از خود مانند بورینی، خفاجی، عیلدروس و ابن معصوم می‌داند (محبی، بلا تا: ۳).

۵- ضرورت و اهمیت جمع‌آوری اخبار و احوال شعرا، نویسندگان و بزرگان گذشته و معاصر و حفظ آثار ایشان به عنوان یک رسالت فرهنگی به منظور صیانت از نسیان و نابودی (الحسینی، ۱۹۸۸: ۳؛ سام میرزا صفوی، ۱۳۱۴: ۴).

۶- علاقه مؤلف به فراهم آوردن مجموعه‌ای که مشتمل بر تراجم یک طبقه یا مکان خاص و بازه زمانی مشخص یا ترکیبی از اینها باشد؛ مانند تذکرة *نسمه السحر فیمن تشیع و شعر، معادن الذهب، النورالسافر و دوحه الناشر* در زبان عربی و *مقالات الشعرا* قانع تتوی، همیشه‌بهار، شام غریبان و *تحفه الشعرا* در زبان فارسی.

۷- گرامی‌داشت یاد و خاطر دوستان و آشنایان. مانند *روضه السلاطین فخری هروی* (۱۹۶۸: ۳). (همچنین «حزین، ۱۳۳۴: ۴).

۸- فراهم آوردن تحفه‌ای مناسب جهت تقدیم به پادشاه یا یکی از بزرگان؛ مانند *جواهرالعجایب* که به مناسبت جلوس سلطان جلال‌الدین محمد اکبر فراهم آمده است (گلچین معانی: ۴۱۸؛ «نقوی، ۱۳۴۷: ۹۰، ۱۲۵).

۹- جاودانگی نام مؤلف با تألیف اثرش. ملیحای سمرقندی (۱۳۹۰) در بیان علت تألیف تذکره‌اش چنین می‌گوید: «عمر دراز به هر کوتاهی که باشد در گذر است؛ لیکن سببی می‌گردید که بعد از مرگ باعث ترک فاتحه فایحه دوستان نمی‌گردید» (۵۷). (←بخاری دولت‌آبادی، ۱۳۹۰: ۲).

۱۰- انگیزه شخص مؤلف برای گردآوری اطلاعاتی از شخصیت‌های برجسته گذشته از رهگذر مطالعه احوال و آثار ایشان در کتاب‌های تاریخ، سیره و انساب. مثلاً شفیق اورنگ‌آبادی سبب تألیف تذکره گل رعنا را گردآوری احوال شاعرانی بیان می‌کند که مولد آنها هندوستان بوده است (به نقل از گلچین معانی، ۱۳۵۰: ۴۶).

۱۱- فراوانی نویسندگان و تألیفات در زمینه‌های مختلف و گسترش جریان تذکره‌نویسی در این دوره و ایجاد انگیزه برای تألیف و ماندگاری یک اثر از سوی نویسنده.

۱۲- فراهم آوردن مجموعه‌ای برای بهره‌مندی معاصران و آیندگان از میراث ادبیات گذشته. رشد چشم‌گیر تألیفات و تصنیف‌ها که پیامد خروج شعر و ادبیات از دربار و اقبال گسترده طبقات مختلف جامعه به طبع آزمایی در شاعری و نویسندگی بود، به علاوه عامل مهاجرت و تشویق‌ها و حمایت‌های سلاطین گورکانی و عثمانی به اوج رسید. بنا به قول ابوالفضل علمای، فقط شاعرانی که جلال‌الدین اکبر را مدح گفته‌اند، تعداد آنها به ۶۷ تن می‌رسد (صفا، ۱۳۶۲: ۴۵۷-۴۵۸). تشکیل محافل ادبی در قهوه‌خانه‌ها، منازل شخصی و دکان‌ها و حضور افرادی از هر طبقه و پایه اجتماعی نیز برخی را بر آن داشت که ذکر احوال و آثار ایشان را در مجموعه‌هایی فراهم آورند. البته یکی از عوامل ازدیاد تعداد شاعران فارسی‌زبان در دوره صفویه، آوردن نام افرادی است که فقط چند قطعه شعر سروده بودند یا تکبیت‌های پراکنده‌ای داشته‌اند. میر عظیم‌الله بی‌خبر بلگرامی درباره شاعر بودن این دسته از افراد گفته است: «به یک بیت دعوی مسلم بود/اگر مصرعش مصرعی هم بود» (به نقل از گلچین معانی، ۱۳۴۸: ۷۰۸).

در زبان عربی هم فراوانی تألیفات و تصنیفات این عصر بیش از سایر دوره‌هاست؛ برای مثال، قاری هروی (ف. ۱۰۱۴ق) یکصد و هفتاد اثر، بهاء‌الدین عاملی (ف. ۱۰۳۰ق) پنجاه و شش اثر و ابن کمال پاشا (ف. ۹۴۰ق) یکصد و هفتاد و نه اثر را تألیف کرده‌اند (←بروکلمان، ۱۹۹۵: ۸۶-۱۰۱، ۲۱۵-۲۲۳ و ۴۲۷-۴۴۵). نگارش تذکره‌ها در بین نویسندگان این عصر، چنان مورد توجه بوده است که حتی شاه تهماسب و سام میرزای صفوی نیز هرکدام تذکره‌هایی فراهم آوردند که به تذکره شاه تهماسب و تحفه سامی معروف‌اند. ظهیرالدین بابر (ف. ۹۳۷ق) از سلاطین گورکانی هند نیز تذکره‌ای به نام بابرنامه دارد که به زبان ترکی نوشته شده است.

بررسی تذکره‌های فارسی و عربی موجود در این دوره نشان می‌دهد که مهم‌ترین مشخصه این آثار، شیوه‌های جدیدی است که در تدوین آنها به کار رفته است. در غالب تذکره‌ها، بعضی از این مشخصه‌ها با یکدیگر هم‌پوشانی دارند. بر این اساس می‌توان تذکره‌های این عصر را در چندین رده به قرار زیر طبقه‌بندی کرد:

۲- ۱- تذکره‌های عمومی (کلی)

مشمول بر تراجم طبقات مختلف، اعم از ادیبان، دانشمندان، صوفیان، شیعیان، شخصیت‌های سیاسی و... است و غالباً بازه زمانی محدودی را هم شامل نمی‌شود. همچنین تذکره‌ها را می‌توان از این جهت که مشتمل بر اطلاعاتی از احوال و آثار شخصیت‌های پیش از دوره زندگی مؤلف می‌شوند، عمومی به شمار آورد. *الروض العاطر فیما تیسیر فی اخبار اهل القرن السابع الی ختام القرن العاشر* از شرف‌الدین قاضی معروف به ابن ایوب (ف. ۹۹۹ق) چنانکه از عنوان آن پیداست تذکره‌ای عمومی است که از قرن هفتم تا پایان سده دهم را پوشش می‌دهد. *شذرات الذهب والبدراطلاع* از دیگر نمونه‌های عربی هستند.

تذکره آتشکده (۱۱۷۴-۱۱۹۳ق) اثر لطف‌علی بیگ آذر بیگدلی دو بخش دارد: مجمره اول، «ذکر احوال و اشعار شعرای

ماضی» است و مجمره دوم «ذکر احوال و اشعار معاصران». از نمونه‌های فارسی این گونه عبارت‌اند از: مجمع الفضلا (۹۹۶-۱۰۰۰ق) از محمدعارف بقاعی؛ تذکره بزم‌آرای (۱۰۰۰ق) از سید علی بن محمود حسینی (۲)؛ هفت اقلیم (۱۰۰۲ق) از امین بن احمد رازی؛ تذکره ناظم تبریزی (۱۰۳۶ق)؛ سفینه خوش‌گو (۱۱۳۷-۱۱۴۷ق) از بندرا بن داس؛ ید بیضا (۱۱۴۵-۱۱۴۸ق) از آزاد بلگرامی؛ تذکره ندرت (۱۱۴۹-۱۱۵۰ق) اثر عطاءالله فترت؛ منتخب‌الاشعار (۱۱۶۱ق) از میرزا کاظم؛ تذکره حسینی (۱۱۶۳ق) از میر حسین دوست؛ مجمع‌النفایس (۱۱۶۳-۱۱۶۴) از سراج‌الدین علی‌خان آرزو؛ سفینه‌الشعرا (۱۱۵۱-۱۱۷۰ق) از مؤلفی نامعلوم؛ سفینه عشرت (۱۱۷۵ق) از درگا داس؛ تذکره‌الشعرا (۱۱۸۰ق) از مؤلفی نامعلوم؛ خلاصه‌الاشعار (۹۸۵-۱۰۱۶ق) از تقی‌الدین کاشانی؛ تذکره خیرالبیان (۱۰۳۶ق) از ملک‌شاه‌حسین سیستانی و عرفات‌العاشقین (۱۰۲۲-۱۰۲۴ق) اثر اوحدی بلیانی. چه در عربی و چه در فارسی، تذکره‌های عمومی نسبت به دوره‌های قبل، به سمت تخصصی شدن پیش می‌رود.

۲-۲- تذکره‌های اختصاصی

این گونه، اختصاصاً به گردآوری تراجم و نمونه آثار یکی از طبقات اجتماعی شاعران و نویسندگان می‌پردازد؛ برای مثال، جزء نخست بغیه‌الوعاه فی طبقات اللغویین والنحاه سیوطی (ف. ۹۱۱ق) مشتمل است بر «تراجم علمای لغت و نحو» تا روزگار مؤلف. وی همچنین اثر دیگری از این گونه با عنوان طبقات المفسرین دارد. الذواؤدی (ف. ۹۴۵ق) هم اثری با همین عنوان (طبقات المفسرین) دارد. همچنین طبقات الکبری فی تراجم الصوفیه از عبدالوهاب‌الشعرانی (ف. ۹۷۳ق) و الکواکب‌الدریه فی تراجم الساده‌الصوفیه از عبدالرئوف المناوی (ف. ۱۰۳۱ق) از تذکره‌هایی هستند که اختصاصاً به صوفیه پرداخته‌اند. نسمة‌السحر فیمن تشیع و شعر از یوسف بن یحیی‌الصنعانی (ف. حدود ۱۱۲۰ق) مشتمل بر تراجم شعرای شیعی از ابتدای ظهور شیعه تا روزگار مؤلف است. همچنین الشقائق النعمانیة فی علماء الدوله العثمانیه از طاشکبری‌زاده (ف. ۹۶۸ق) و لؤلؤة‌البحرین از یوسف‌البحرانی (ف. ۱۱۸۶ق) تراجم مفصل علمای شیعه است.

از نمونه‌های فارسی این گونه می‌توان بدین‌ها اشاره کرد: تذکره‌الشعراء (تألیف در ۹۸۲ق) دولت‌شاه سمرقندی؛ تذکره‌الشعراء میر صدرالدین محمد قزوینی (قرن ۱۱ق)؛ شام‌غربیان شفیق اورنگ‌آبادی، شرح احوال شعرای ایرانی که به هندوستان رفته‌اند؛ جواهرالعجایب در شرح احوال و آثار زنان شاعر از مهستی گنجوی تا نسایی؛ سفینه‌الأولیاء در تراجم مشایخ فرقه‌های تصوف و سکینه‌الأولیاء در ذکر احوال مشایخ قادییه، هر دو از محمد داراشکوه (ف. ۱۰۶۹ق)؛ گلستان هنر (۱۰۰۶ق) میر احمد قمی در بیان احوال طبقات مختلف هنرمندان؛ مجالس‌المؤمنین (۹۹۳-۱۰۱۳ق) قاضی نورالله شوشتری در تراجم طبقات مختلف شیعیان؛ خلاصه‌الکلام (۱۱۸۷-۱۱۹۸ق) علی‌ابراهیم‌خان در تراجم شعرای مثنوی‌سرا و میخانه (۱۰۲۴/۱۰۲۳-۱۰۲۸ق) از ملا عبدالنبی فخرالزمانی قزوینی که تذکره ساقی‌نامه‌سرایان است.

۲-۳- تذکره‌های عصری

آثاری هستند که یک بازه زمانی مشخص، مثلاً یک سده، دوره زندگی مؤلف و تاریخ سلطنت یک یا چند پادشاه را دربرمی‌گیرند. بورینی (ف. ۱۰۲۴ق) مؤلف تذکره تراجم‌الأعیان در دیباچه اثرش سبب تألیف آن را اینگونه بیان می‌کند: «تصمیم گرفتم تراجم احوال بزرگانی را- از دانشمند، فاضل، سلطان، امیر یا صاحب فنی که بدان مشهور است- از ابتدای تولد تا اکنون [= هنگام نگارش اثر] جمع‌آوری کنم؛ هم اخبار کسانی که دیده‌ام و هم آنها که از معتمدان و برگزیدگان عصر شنیده‌ام» (بورینی، ۱۹۵۹: ۴).

الکواکب‌السائره و لطف‌السمر و قطف‌الثمر فی تراجم أعیان الطبقة‌الأولی من القرن‌الحادی عشر از نجم‌الدین الغزّی (ف. ۱۰۶۱ق) و سلک‌الدرر فی اعیان القرن‌الثانی عشر از محمدخلیل‌المرادی (ف. ۱۲۰۵ق) از تذکره‌های عربی به ترتیب مربوط به تراجم قرن دهم، یازدهم و دوازدهم هجری هستند. دیگر نمونه‌های عربی این گونه، عبارت‌اند از: النورالسافر فی تراجم

القرن العاشر از عبدالقادر عیدروس (ف. ۱۰۳۸ق)؛ خلاصه الأثر فی تراجم أهل القرن الحادی عشر از محبّی (ف. ۱۱۱۱ق)؛ الجواهر والدرر فی تراجم أعيان الحادی عشر از عبدالرحمن الحسینی (قرن ۱۲ق)؛ طیب السمر فی أوقات السحر از الحیمی (قرن ۱۲ق) که مشتمل است بر تراجم شعرای هم‌عصر مؤلف و نمونه‌هایی از سروده‌هایشان؛ ذوب الذهب فی محاسن من شاهدت بعصری من أهل الأدب از محسن بن حسن صنعانی (ف. ۱۱۸۹ق)؛ الروض النضر فی ترجمه أدباء العصر از عصام‌الدین عثمان بن علی بن مراد العُمَری (ف. ۱۱۸۴ق) منتخبی است از تراجم شعرای معاصر مؤلف در کانون‌های ادبی بغداد، کرکوک، حله و روم (قسطنطنیه و شام).

تذکره نصرآبادی که در ذکر احوال چهار طبقه شخصیت‌های سیاسی، علما و فضلا، سادات و نجبا و شاعران عصر صفویه است. تذکره المعاصرین (۱۱۶۵ق) از شیخ محمدعلی حزین لاهیجی «تذکره عصری مختصر و معتبر است مشتمل بر یک مقدمه و دو فرقه در ذکر علما و شعرابی که از ۱۱۰۳ هجری (سال ولادت مؤلف) تا زمان تألیف پا به عرصه ظهور نهاده‌اند» (گلچین معانی، ۱۳۴۸: ۳۴۹). تذکره ابوالبقا (اوایل قرن ۱۱ق) از میر ابوالبقا تفرشی مشتمل بر تراجم شعرای زمان شاه عباس صفوی. حیات الشعراء (تألیف در نیمه دوم قرن ۱۲ق) از محمدعلی خان متین کشمیری در ذکر احوال شعرای زمان بهادرشاه تا عصر محمدشاه (۱۱۱۸-۱۱۶۱ق) است. مذکر الأوصحاب (تألیف در ۱۰۹۳ق) از محمد بدیع بن محمدشریف سمرقندی در ذکر احوال شعرای عصر مؤلف است در ماوراءالنهر و سمرقند؛ به علاوه پنجاه و نه تن از شاعران ایرانی. همیشه بهار (تألیف در ۱۱۳۶ق) از کشتن چند اخلاص آبادی در ذکر احوال شعرای دوره جهانگیر تا جلوس محمدشاه گورکانی (۱۰۱۴-۱۱۳۱ق). تذکره منتخب حاکم (۱۱۶۱ق) از ملا عبدالحکیم لاهوری «مختصری است در ذکر احوال و نمونه اشعار آفرین و آزاد و امید و آرزو که همه آنها از معاصرین حاکم بودند» (نقوی، ۱۳۴۷: ۳۱۶). سفینه علی حزین (قرن دوازدهم) از شیخ محمدعلی حزین «در ذکر ۱۰۷ شاعر متأخر» است (همان: ۳۷۶-۳۷۷). تحفه الشعراء (۱۱۶۵ق) از افضل بیگ خان اورنگ آبادی مشتمل بر ذکر شصت و دو تن از شاعران معاصر مؤلف است. مقالات الشعراء (تألیف در ۱۱۷۴ق) از قیام‌الدین حیرت اکبرآبادی در بیان احوال و آثار شاعران عهد اورنگ‌زیب (۱۰۶۸ق) تا پایان دوره عالم‌گیر ثانی (۱۱۷۳ق). مردم دیده (۱۱۷۵ق) از ملا عبدالحکیم لاهوری، تذکره شاعرانی است که مؤلف آنها را دیده است. نویس الاحبا (۱۱۹۷ق) از موهن لعل که «مؤلف احوال و نمونه آثار شاگردان استاد خود فاخر مکین و شاگرد شاگردان وی را در این تذکره جمع‌آوری نموده است» (همان: ۴۵۵). عقد ثریا (۱۱۸۹ق) از شیخ غلام همدانی مشتمل بر تراجم صد و سی و هفت شاعر معاصر مؤلف است. در مجموع می‌توان گفت که تعداد تذکره‌های عصری فارسی از موارد مشابه آن در عربی بیشتر است.

۲-۴- تذکره‌های شخصی (انفرادی)

تذکره‌هایی که فقط به ذکر احوال یک نفر پرداخته‌اند؛ مانند: تاریخ فخرالدین بن معن از الخالدی (ف. ۱۰۳۴ق)؛ قاموس العاشقین فی اخبارالسید حسین برهان‌الدین اثر العانی (ف. ۱۰۹۶ق)؛ أزهارالریاض فی اخبارالقاضی عیاض از احمد بن محمد مقری تلمسانی (ف. ۱۰۴۱ق) که ذکر احوال ابوالفضل عیاض بن موسی است. و بخش دوم تذکره نوح الطیب که «به جز آنچه در ذکر سیرت رسول‌الله (ص) است، طولانی‌ترین گزارش زندگی و آثار یک نفر در ادبیات عربی است» (خفاجی، ۱۹۹۲: ۲۱۵/۱). جلد سوم و چهارم این اثر، شرح مفصل زندگی لسان‌الدین ابن الخطیب از سلسله اجدادش تا پایان زندگی به انضمام توضیحاتی در مورد آثار شعر و نثر وی است.

مشابه این آثار در زبان فارسی، مطلوب‌الطالبین (۱۱۱۱ق) از محمد بولاق خالدی دهلوی است که شرح حال شیخ نظام‌الدین محمد اولیا (ف. ۷۲۵ق) است. مآثر رحیمی از میر عبدالباقی نهاوندی (ف. ۱۰۴۲ق) که شرح حال مفصل میرزا عبدالرحیم خان خانان است (۳). تذکره شاه تهماسب هم که در واقع نوعی زندگی‌نامه خودنوشت است و ظاهراً به شیوه بایرنامه (۴) تألیف و تدوین شده از این گونه است. روضه‌الأولیاء (۱۱۶۱ق) آزاد بلگرامی هم شرح حال مفصل خود مؤلف است.

۲-۵- تذکره‌های کانونی

بعضی تذکره‌های فارسی و عربی به ترتیب کانون‌های ادبی تألیف شده‌اند؛ بنابراین گونه اخیر را می‌توان تذکره‌های اقلیمی و منطقه‌ای یا همان‌طور که شفیع‌یون (۱۳۹۳: ۹۳) گفته است، «ناحیه‌ای» نامید؛ اما واقعیت امر این است که وقتی تذکره‌ای راجع به مشاهیر یک شهر یا کشور نوشته شده است، اطلاق عنوان «تذکره ناحیه‌ای» نارسا به نظر می‌رسد؛ زیرا ناحیه معمولاً به بخشی از قلمرو جغرافیایی گفته می‌شود که بزرگ‌تر از شهر و کوچک‌تر از کشور است. مؤلف تذکره‌نویسی در هند و پاکستان نیز این قاعده را در نظر داشته و ذیل تذکره‌های اختصاصی، کشور و ناحیه را از یکدیگر تفکیک کرده است (← نقوی، ۱۳۴۷: ۴۳-۴۴)؛ برای مثال، از نمونه‌های عربی، بخشی از تذکره *نحله الریحانه* که به «دمشق و نواحی آن» اختصاص دارد را می‌توان تذکره ناحیه‌ای نامید؛ اما آنجا که راجع به مشاهیر «مصر و مغرب» است، ناحیه‌ای نیست. همچنین در تذکره *سلافه العصر* «مکه» و «مدینه» شهر محسوب می‌شوند نه ناحیه. این وضعیت در مورد تذکره‌های فارسی نیز صادق است. از این رو عنوان «تذکره‌های کانونی» گویاتر می‌نماید.

نخستین مسأله در تشخیص کانون ادبی، تعیین معیار «کانونی بودن» است. این معیار، تلفیقی از سه مؤلفه زبان، زمان و مکان است؛ یعنی رواج ادبیات یک زبان در قلمرو جغرافیایی و بازه زمانی مشخص. بنابراین، می‌توان از سه نوع کانون ادبی کشوری (سرزمینی)، ناحیه‌ای (منطقه‌ای) و شهری نام برد. به طور کلی می‌توان قلمروهای سیاسی را گسترده‌ترین کانون‌های ادبی به شمار آورد، مثل کانون ادبی ایران، عثمانی و هندوستان که تمام مرزهای سرزمینی را شامل می‌شود. ناحیه‌ها یا بخش‌هایی از یک کشور نیز به خاطر وجود نویسندگان و شاعران یا برخی از جریان‌های خاص ادبی، نوع دیگری از این کانون‌هاست؛ مانند کانون ادبی خراسان، آذربایجان، مازندران، عراق، حجاز و... اما اصلی‌ترین مراکز ادبی شهرهایی هستند که به خاطر تجمع شاعران و نویسندگان یا رواج جریان‌های ادبی، در یک بازه زمانی مشخص، عنوان کانون ادبی بر آنها اطلاق می‌شود؛ مثل کانون ادبی بغداد، قاهره، مدینه، هرات، نیشابور، اصفهان، شیراز، ری و... .

نکته دیگری که در مورد این نوع اخیر قابل طرح است، نوعی احساس استقلال‌طلبی ادبی است. در واقع این گونه به نظر می‌رسد، تذکره‌نویس - که غالباً هم خودش اهل همان منطقه یا سرزمین است - به قصد فراهم آوردن مجموعه‌ای از تراجم ادیبان موطن خود اقدام به تألیف کرده است تا به نوعی بیانگر هویت قومی-ادبی مستقلی باشد. شاهد این مدعا اقبال گسترده به تذکره‌نویسی در هند است؛ «در این تذکره‌ها سعی بر آن بود تا شمار شاعران شبه‌قاره را افزایش دهند [...] ادبیات فارسی در هند به تدریج به سوی استقلال می‌رفت و به صورت جریانی مجزا و مستقل درمی‌آمد. تنها وجه تمایز این دو جریان ادبی فارسی در ایران و هند، ملیت و قومیت شاعران بود» (فتوحی، ۱۳۸۵: ۱۱۶). این وضعیت در مورد سرزمین‌های عربی که مشتمل بر گستره قابل توجهی در امپراتوری عثمانی بود و مردمان‌شان از سیادت فرمانروایان غیرعرب بر سرزمین‌های عربی رضایت‌خاطری هم نداشتند و از این رو به نوعی به دنبال استقلال سیاسی-قومی بودند، پررنگ‌تر بود.

تذکره *نحله الریحانه* و *رشحه طلاء الحانه* مشتمل بر هشت باب است که در هر باب، به معرفی شعرا و نویسندگان یکی از کانون‌های ادبیات عربی می‌پردازد؛ این کانون‌ها عبارتند از: دمشق و نواحی آن، حلب، روم، عراق و بحرین، یمن، حجاز، مصر و مغرب (محبی، ۱۹۶۷: ۱۳/۱). ساختار تذکره *ریحانه الألبا* و *زهره الحیاه اللتیبا* نیز به همین ترتیب است، با این تفاوت که مؤلف، ذکر احوال شخصیت‌ها را ذیل چهار کانون شام، مغرب، مصر و روم آورده است (خفاجی، ۱۹۶۷: ۳۲/۱-۳۳). *الحلل السندسیه فی الأخبار التونسیه* از محمد بن السراج (ف. ۱۱۴۹ق) در تراجم دانشمندان و ادیبان شهرهای تونس است. *الروض الریا فی من دفن بداریا* از العمادی (ف. ۱۰۵۱ق)؛ *معادن الذهب فی الأعیان المشرفه بهم حلب* از ابوالوفاء العرضی (ف. ۱۰۷۱ق)؛ *تحفه الدهر و نحله الزهر فی أعیان أهل المدینه من أهل العصر* از محمدخلیل المرادی (ف. ۱۲۰۵ق)؛ تراجم بعض *أعیان دمشق من علمائها و أدبائها* از ابن شاشو (قرون ۱۱ و ۱۲ق)؛ *أمل الآمل فی علماء جبل عامل* از حرّ عاملی (ف. ۱۰۹۹ق) که مختص مشاهیر شیعیان منطقه جبل عامل لبنان است؛ *دوحه الناشر لمحاسن من کان بالمغرب من مشاهیر مشایخ القرن العاشر*

از ابن عسکر (قرن ۱۰ق)؛ *البتستان فی ذکر الأولیاء والعلماء بتلمسان* از محمد التلمسانی (قرن ۱۱ق) و *تراجم أولیاء بغداد* از مرتضی أفندی نظمی زاده (قرن ۱۱ق). شیوه تدوین تذکره *سلافه العصر* ابن معصوم (ف. ۱۱۰۴ق) نیز به ترتیب کانون‌های ادبی است: محاسن اهل مکه؛ محاسن اهل مدینه؛ اهل مصر و قاهره؛ محاسن اهل بحرین و عراق؛ محاسن اهل مغرب.

از نمونه‌های فارسی، *جمع‌الخیار میر منشی قمی* مشتمل است بر تراجم شعرا و نویسندگان آذربایجان، عربستان، عراق و خوزستان (گلچین معانی: ۴۱۶). *تذکره شعرای کشمیر* از اصلح کشمیری متخلص به میرزا در نیمه دوم قرن دوازدهم؛ *تحفه الشعرا* (تألیف در ۱۱۶۵ق) از افضل بیگ‌خان اورنگ‌آبادی، مشتمل بر تراجم شصت و دو تن از شاعران دکن است که شصت نفر مسلمان و دو نفر هندو هستند. *لطایف‌الخیال* (تألیف از ۱۰۷۶-۱۰۷۸ق) از محمد بن محمد دارابی شیرازی به ترتیب شانزده کانون ادبی از «توابع فارس» تا «روم و توابع آن» تدوین شده است. *مقالات‌الشعراء* (تألیف در ۱۱۷۴ق) مشتمل بر شرح حال و آثار هفتصد و نوزده شاعر فارسی‌گوی سند. *حدایق‌الجنان* عبدالرزاق بیگ‌دنبلی شامل تراجم علما و شعرای شیراز است. جلد ششم تذکره *خلاصه‌الأشعار* تقی‌الدین کاشانی - که شامل معاصرین مؤلف است - به ترتیب کانون‌های ادبی فراهم آمده است که از کاشان شروع می‌شود و به خراسان ختم می‌گردد. همچنین باب‌های سوم، چهارم و پنجم *روضه‌السلطین* که به ترتیب به سلاطین سمرقند و خراسان؛ عراق و روم؛ و هندوستان اختصاص دارد.

۲-۶- تذکره-تاریخ

این گونه، که در تقسیم‌بندی شفیع‌یون (۱۳۹۳: ۸۹) «تاریخ-تذکره» نام دارد، از زیرمجموعه تذکره‌های ضمنی است؛ یعنی در ضمن تاریخ‌نگاری، مؤلف به ذکر تراجم نیز پرداخته است. اما نوع دیگری از تذکره‌ها هستند که اطلاعات تذکره‌ای آن بر گزارش‌های تاریخی غلبه دارد؛ یعنی تذکره‌هایی که علاوه بر تراجم، مؤلف به بیان حوادث تاریخی دوره مورد مطالعه خود نیز پرداخته باشد. از این رو، نام‌گذاری آن به «تذکره-تاریخ» درست‌تر است. در *تاریخ تذکره‌های فارسی*، مشخصات حدود هفتاد عنوان از این گونه آثار در فاصله قرن دهم تا اواخر سده دوازدهم هجری قمری ذکر شده است که از آثار عجم شروع و به واقعات کشمیر ختم می‌گردد و برخی از آنها «تاریخ-تذکره» و برخی دیگر «تذکره-تاریخ» هستند (گلچین معانی، ۱۳۵۰: ۲۳-۸۰۴).

از نمونه‌های عربی این گونه، تذکره *النورالسافر عن أخبار القرن العاشر* از عبدالقادر بن شیخ بن عبدالله عیدروس (ف. ۱۰۳۸ق) مشتمل بر تراجم احوال دانشمندان، صالحان، قاضیان، ادیبان، پادشاهان و بزرگان مصر، شام، حجاز، یمن، روم و هند است به انضمام ذکر برخی حوادث تاریخی یمن از ۹۰۱-۱۰۰۰ ق. مؤلف در دیباچه کتاب اذعان می‌دارد «امیدوارم که این تألیف، یک کتاب حدیث، فقه، تاریخ و ادبیات باشد» (عیدروس، ۲۰۰۱: ۱۸). همچنین *شذرات الذهب فی أخبار من ذهب* عبدالحمی بن احمد بن محمد، ابن عماد، (ت. ۱۰۳۲ق) که حوادث تاریخی آن از سال اول تا هزار هجری را در بر می‌گیرد. *نزه‌الخاطر و بهجه‌الناظر* از شرف‌الدین موسی بن یوسف الأنصاری، آمیخته‌ای از تراجم و تاریخ است. جلد اول و دوم *فتح‌الطیب من غصن‌الأندلس الرطیب* از أحمد بن محمد المقرئ التلمسانی وصف اندلس، بیان محسنات آن، حرص دانش‌اندوزی و آنچه اهل آنجا را از جهت کنش‌های ذهنی متمایز کرده است؛ سپس فتح آن به دست مسلمانان و دولت‌هایی است که متعاقباً در آنجا حکومت کرده‌اند. رویکرد تاریخی حتی به شیوه تدوین و تدوین تذکره‌ها نیز راه یافته است؛ مثلاً شیوه باب‌بندی تذکره *شقائق‌العمانیه* به ترتیب تاریخ پادشاهی سلاطین عثمانی از آغاز حکومت عثمان، پسر ارطغرل، در ۶۹۹ ق. تا هنگام تألیف کتاب در دوره سلطنت سلطان سلیمان (۹۲۶-۹۷۴ق) است.

از نمونه‌های فارسی، یکی *تذکره شاه طهماسب* است که در آن «شرح حال و بعضی وقایع زمان سلطنت خود را از ابتدای جلوس در روز دوشنبه ۱۹ رجب ۹۳۰ هـ تا زمان تألیف کتاب (؟) ذکر کرده است» (نقوی، ۱۳۴۷: ۴). دیگری *نفیس‌المآثر* میرعلاءالدوله کامی قزوینی که «قسمت آخر این تذکره مشتمل است بر وقایع تاریخی عهد بابر و همایون و اکبر پادشاهان تیموری هند» (همان: ۱۰۴-۱۰۵). *تذکره‌المعاصرین* (تذکره حزین) «شامل احوال و اشعار یکصد تن از علماء و شعراء نیمه اول از قرن

دوازدهم هجری قمری (اواخر عهد صفوی) و ضمناً مشتمل بر فوائد تاریخی و ادبی و خصایص چندی است که در سایر تذکره‌ها کمتر یافت می‌شود» (حزین، مقدمهٔ مصحح، ۱۳۳۴: الف). *مذکرالأصحاب* («ملیحای سمرقندی: ۳۲-۳۶»). تذکره بی‌نظیر که در آن «می‌توان اشارات تاریخی مختلفی را مشاهده کرد که مهم‌ترین آنها شرح کشته‌شدن صمصام‌الدوله شاهنوازخان و فرزندان او در سال ۱۱۵۱ ق است» (بخاری دولت‌آبادی، مقدمهٔ مصحح، ۱۳۹۰: چهارده). *مذکر احباب نثاری بخاری* علاوه بر اطلاعات ادبی فارسی و تاریخ ادبیات ترکی جغتایی، مشتمل بر تاریخ سیاسی ازبکان شیبانی و تاریخ تصوف خراسان است. *خزانهٔ عامره* (۱۱۷۶ق) از آزاد بلگرامی، ذکر احوال شعرا است که مدح گفته و صلہ دریافت کرده‌اند به علاوه حوادث تاریخی. در تذکره *نصرآبادی* نیز ضمن تراجم احوال شاعران عصر صفوی، بسیاری از مطالب مهم تاریخی نیز وجود دارد.

۲-۷- تذکره‌های تلخیصی

این دسته از آثار، گزیده‌هایی هستند که برخی مؤلفان از تذکره خود یا دیگران فراهم کرده‌اند. در عربی، شهاب‌الدین خفاجی تلخیصی از *خبایا الزوایا* فراهم آورده و نام آن را *ریحانه‌الالباب* و *نزهة الحیاه‌الدنیا* گذاشته است که مخصوص شاعران است. ابن ایوب (ف. ۹۴۵ق) هم اثری از این دست دارد با عنوان *مختصر نزهة الخاطر و بهجة الناظر* که کوتاه‌شدهٔ کتابی با همین عنوان از شرف‌الدین موسی بن یوسف الأنصاری در تراجم قاضیان و ده قرن تاریخ قضاوت در دمشق است. اوحدی بلیانی گزیده‌ای از *عرفات‌العاشقین* فراهم آورده و نام آن را *کعبهٔ عرفان* گذاشته، سپس عبدالوهاب عالم‌گیری در ۱۱۵۵ ق. از تذکرهٔ *کعبهٔ عرفان* گزیده‌ای فراهم آورده و نام آن را *گل‌دسته* نهاده است. تذکرهٔ *خلاصه‌الأشعار* (تألیف در اوایل قرن ۱۱ق) از شیخ علی نقی کمره‌ای در واقع منتخبی از *خلاصه‌الأشعار و زیاده‌الأفکار* تقی‌الدین محمد کاشانی است. تذکرهٔ *لب‌الباب* (تألیف در ۱۱۹۴ق) از قمرالدین علی بن ثناءالله حسینی ناصری کوتاه‌شدهٔ تذکرهٔ *ریاض‌الشعراء* واله داغستانی است. البته بعضی بر این شیوه نگارش خرده گرفته و از این کار به انتحال، تعبیر کرده‌اند. محمدافضل سرخوش در این باره می‌گوید: «از روی نوشتهٔ یکدیگر سواد برداشتن و نقل نویسی کردن لطفی ندارد» (به نقل از گلچین معانی، ۱۳۵۰: ۳۶؛ «نقوی، ۱۳۴۷: ۴۵-۴۶، ۱۱۴).

۲-۸- تذکره‌های ذیلی:

این گونه از تذکره‌ها در حقیقت به عنوان تکمله یا ذیل تذکرهٔ دیگری تألیف می‌شوند و دنبالهٔ کار مؤلف قبلی را پیش می‌گیرند و سعی در اتمام کار وی دارند. از نمونه‌های عربی، محبّی در تذکرهٔ *خلاصه‌الأثر*، هدف خود را از این تألیف، تکمیل‌کننده و ادامه‌دهندهٔ کار مورخان و تذکره‌نویسان پیش از خود مانند بورینی، خفاجی، عیدروس و ابن معصوم می‌داند (محبّی، بلا تا: ۳). تذکره‌های *سلافه‌العصر* ابن معصوم (ف. ۱۱۰۴ق) و *نفعه‌الریحانه و رشحة طلاء الحانه* از محمدامین المحبّی (ف. ۱۱۱۱ق) در واقع تتمهٔ کتاب *ریحانه‌الالباب* از شهاب‌الدین خفاجی هستند. ابن‌السمان (ف. ۱۱۷۲ق) هم اثری دارد با عنوان *ذیل نفعه‌الریحانه* و همانطور که از نام آن پیداست، ادامه‌ای است بر تذکرهٔ محبّی. *التذکارالجامع لآثار* (۱۰۹۶ق) از سید حسین العباسی الحلبی، تلخیصی است از *کشف‌الظنون* به علاوه آنچه حاجی خلیفه ذکر نکرده است؛ هم از آثار قدیمی و هم آنها که پس از تألیف *کشف‌الظنون* نوشته شده‌اند. محمد عزّتی افندی هم اثری با همین رویکرد دارد با عنوان *ذیل کشف‌الظنون* (۱۰۹۲ق) (حاجی خلیفه، ۱۹۹۲: مقدمه محقق: و). *العقد‌المنظوم فی ذکر أفاضل الروم* تألیف علی ابن‌القاضی أوزن بالی بن محمد (ف. ۹۹۲ق) ذیلی است بر کتاب *الشقائق‌النعمانیه فی علماء‌الدوله‌العثمانیه؛ درّه‌الحجال فی أسماء‌الرجال* از ابن‌القاضی (ف. ۱۰۲۵ق) تکمله‌ای است بر *وفیات‌الأعیان* ابن خلکان؛ *السناء‌الباهر بتکمیل النورالسافر فی أخبار‌القرن‌العاشر* از الشّلی (ف. ۱۰۹۳ق) تکمیل‌کنندهٔ تذکرهٔ عبدالقادر عیدروس است (بروکلمان، ۱۹۹۵: ۲۵).

از نمونه‌های فارسی هم می‌توان به این موارد اشاره کرد: *لطائف‌نامه* (۹۲۷-۹۲۸ق) فخری هروی که ترجمهٔ *مجالس‌النفائس* امیر علی شیر نوایی و تکمله‌ای است بر آن؛ ترجمهٔ (۹۲۷-۹۲۹ق) حکیم شاه محمد قزوینی از این تذکره؛ *کلمات‌الشعراء* محمدافضل سرخوش. همچنین ذیلی که بر تذکرهٔ *نصرآبادی* «در سال ۱۱۳۴ ق. ترتیب یافته که در آن از ۱۴۱ شاعر یاد شده

است» (صفا، ۱۳۸۹: ۱۵۹۲). تذکرة یوسف‌علی‌خان (۱۸۸۴ق) تکمله مجمع‌النفایس آرزو است.

۲-۹- تذکرة‌های مسجع

نثر مسجع که در مقدمه و متن بعضی تذکرة‌ها وجود دارد، از دیگر مشترکات تذکرة‌های فارسی و عربی این دوره است. برخی از این تذکرة‌ها در زبان عربی عبارت‌اند از: *تراجم‌الأعیان*، *ریحانه‌الألبا*، *نفضة‌الریحانه*، *خلاصة‌الأثر* و *شذرات‌الذهب*. مثال از مقدمه *تراجم‌الأعیان*: «فإني قد رأيتُ كثيراً من العلماء‌الأعلام، الذين بهم افتخار اللیالی والأیام، قد استغلو بعلم‌الأخبار، و دوتوا فی‌الکتب محاسن‌الأخبار» (بورینی، ۱۹۵۹: ۳/۱). از متن *ریحانه‌اللبا* که ذیل احوال «زین‌الدین‌الإسعافی» آمده است: «فاضل لئین‌العود ماجد‌الأعراق، خلواش‌المائل عذب‌الأخلاق، له آثارٌ علی أكف‌القبول مرفوعة، و کلماتٌ کثمرات‌الجنان غیر مقطوعة و لا ممنوعه» (خفاجی، ۲۰۰۵: ۱۰۰). (برای نمونه‌های دیگر، ← محبی، ۲۰۰۵: ۱۳۰/۱؛ محبی، بی تا: ۴/۱؛ عکری حنبلی، ۱۹۸۶: ۱۱۰/۱؛ بورینی، ۱۹۵۹: ۲۷/۱).

در بعضی تذکرة‌های فارسی این دوره علاوه بر سجع، توصیف‌ها و صور خیال شاعرانه نیز وجود دارد که نثر علمی و خبری را به نثر ادبی نزدیک‌تر می‌کند. دیباچه‌ی تذکرة‌های همیشه‌بهار، *خلاصة‌الشعرا*؛ *گل‌رعنا*؛ *تذکرة‌نصرآبادی*؛ *مذکرالأصحاب* و بعضی قسمت‌های *تحفه‌سامی*. همچنین تذکرة *بزم‌آرای*، *عرفات‌العاشقین*، *میخانه*، *تذکرة‌حسینی*، *سفینه‌خوش‌گو*، *ریاض‌الشعرا*، *سرو آزاد*، *مردم‌دیده*، *انیس‌الأحبا* و *خلاصة‌الکلام* در تعریف و توصیف شاعران این ویژگی را دارند. در بعضی تذکرة‌ها نیز هم در دیباچه و هم در تعریف و توصیف شاعران نثر مسجع به‌کاررفته است؛ مانند *خلاصة‌الاشعار* تقی‌الدین کاشانی و *خزانة‌عامره*. دو نمونه نثر مسجع، یکی از *خلاصة‌الاشعار* در ذکر احوال «میر رکن‌الدین مسعود کاشانی» و دیگری از مقدمه «باب‌الألف» *مذکرالأصحاب*:

«جوانی است خوش‌محاورة و قباحت‌فهم، و به حسن‌صورت آراسته و به خوبی‌سیرت پیراسته، حسن‌خلق آیتی است در شأن او نازل و لطف‌طبع حلیه‌ای است ذات او را شامل» (کاشانی، ۱۳۸۴: ۲۶۹).

«بر ارباب دانش و اصحاب‌بینش پوشیده و مستور نیست که هرکدام از آدمیان [را] ذات‌حمیده‌ای است از هم جدا و صفات‌پسندیده‌ای است از هم سوا و در چمن‌روزگار و از آب و هوای هر دیار هر یک را نشو و نمای دیگر و در ادای مدعا نوای دیگر بود» (ملیحای سمرقندی، ۱۳۹۰: ۶۹).

نمونه نثر ادبی در ذکر احوال شاه اسماعیل صفوی:

«آری چون جمشید و خورشید یکسواره کمند جهانگیری بر قلعه‌فلک‌سیمایی جهانند و بیکدم شعله‌تیغ‌جهانسوز را از مشرق باقصای مغرب رساند و در اواسط محرم سنه خمس و تسعمائه ۹۰۵ بر گیلان و لاهیجان بعزم جهانگیری لوای فتح و ظفر افراشته عنان عزیمت بجانب آذربایجان معطوف داشت و در اوایل سنه ست و تسعمائه ۹۰۶ عزم انتقام فرح‌یسار حاکم شروان نموده بنیاد هستی او را برانداختند» (سام میرزا صفوی، ۱۳۱۴: ۷-۸).

با توجه به هم‌پوشانی بعضی تذکرة‌های این عصر، علاوه بر تقسیم‌بندی‌های ارائه‌شده، می‌توان رده‌بندی‌های فرعی دیگری هم برای این گونه‌ی نوشتار متصور شد (۵). نخستین مورد، تذکرة‌های «اختصاصی-کانونی» است. *روضه‌السلطین* فخری هروی، *روضه‌الاولیای آزاد بلگرامی* و *بغیه‌الوعاء* سیوطی در این مجموعه قرار می‌گیرند.

تذکرة-تاریخ‌ها نیز گونه‌های فرعی‌تری دارند. *تذکرة‌شاه‌طهماسب*، *مذکرالأصحاب* ملیحای سمرقندی و *تذکرة‌المعاصرین* حزین لاهیجی در فارسی و *النورالسافر* در عربی، علاوه بر اینکه تذکرة-تاریخ هستند، از این نظر که شرح حال و وقایع آنها مربوط به دوره‌ی تاریخی مشخصی است، تذکرة‌عصری نیز به‌شمار می‌روند و می‌توان آنها را «تذکرة-تاریخ‌عصری» نامید. *مآثر رحیمی* میر عبدالباقی نهاوندی، *نفض‌الطیب* مقرئ تلمسانی و *تذکرة‌شاه‌طهماسب* هم ضمن اینکه تذکرة-تاریخ هستند، تنها به شرح احوال و آثار یک تن اختصاص دارند؛ یعنی «تذکرة-تاریخ‌شخصی» هستند. دو زیرگونه‌ی دیگر از تذکرة-تاریخ در

عربی هستند که از هر کدام تنها یک نمونه وجود دارد؛ یکی *شذرات الذهب* است که «تذکره-تاریخ عمومی» است و دیگری *نزهه الخاطر و بهجه الناظر* که «تذکره-تاریخ اختصاصی» است.

اغلب تذکره‌های شخصی را از این نظر که اختصاصاً مربوط به بازه زمانی معینی هستند، می‌توان ذیل تذکره‌های عصری هم رده‌بندی کرد یا گونه فرعی برای آن در نظر گرفت: تذکره‌های «شخصی-عصری».

گونه فرعی دیگر، تذکره‌های «ذیلی-کانونی» هستند. از این دسته تذکره‌ها نمونه فارسی وجود ندارد؛ اما چهار اثر به عربی با این رویکرد تألیف شده‌اند: *سلافه العصر*، *نفعه الريحانه*، *ذیل نفعه الريحانه و العقد المنظوم فی ذکر افاضل الروم*. از تذکره‌هایی که رویکرد ترکیبی در تألیف داشته و یک سوی آن «کانونی» باشد نمونه‌های دیگری هم یافت می‌شود؛ برای مثال، *ريحانه الألبا* «کانونی-تلخیصی» است. *ذوب الذهب و دوحه الناشر* «کانونی-عصری» هستند. جلد ششم *خلاصه الاشعار تقی‌الدین کاشانی و تحفه الشعراء* افضل بیگ خان اورنگ‌آبادی هم «کانونی-عصری» است.

یکی دیگر از تذکره‌های ترکیبی این دوره، «ذیلی-عصری» است؛ یعنی ضمن اینکه تکمله‌ای بر تذکره‌ای دیگر است، کار اثر پیشین را اختصاصاً در بازه زمانی مشخصی دنبال می‌کند. *خلاصه الأثر محبی* تنها اثر به زبان عربی از این مورد است. *التذکار الجامع الآثار* هم تنها نمونه از تذکره‌های عربی این عصر است که رویکرد «ذیلی-تلخیصی» دارد؛ چنانکه ملاحظه می‌شود، تعداد و تنوع این زیرگونه‌ها در عربی نسبت به فارسی بیشتر است.

بر اساس آنچه در تاریخ تذکره‌های فارسی آمده است، مجموع تذکره‌ها، تواریخ و آثاری که بخشی از آنها در ذکر احوال و آثار شخصیت‌هاست و در فاصله سال‌های ۹۰۰-۱۲۰۰ ق. تألیف شده‌اند، حدود یکصد و هفتاد اثر است که نزدیک به یکصد مورد، تذکره است و باقی موارد هم مربوط به سایر آثار است (گلچین معانی، ۱۳۵۰: ۸۷۲-۸۸۵). طبق گزارش نقوی، در این بازه زمانی پنجاه و دو تذکره در هند و پاکستان تألیف شده است (نقوی، ۱۳۴۷: ۹۱-۶۸). اغلب این تذکره‌ها مطابق با فهرست گلچین معانی است؛ اما موارد جدیدی هم وجود دارد. در جدول زیر، فهرستی از مهم‌ترین تذکره‌های فارسی این دوره آورده شده است.

نام اثر	زمان تألیف	نام مؤلف	گونه تذکره - توضیحات
تحفه سامی	قرن دهم	سام میرزا صفوی	عصری و مسجع - تراجم شاعران اواخر عهد تیموری و اوایل عصر صفوی
تذکره شاه تهماسب	قرن دهم	شاه تهماسب صفوی	تذکره-تاریخ و شخصی - ذکر احوال و وقایع زندگی مؤلف و بعضی وقایع زمان سلطنت
تذکره طوفی تبریزی	قرن دهم	طوفی تبریزی	عصری
جمع الخیار	قرن دهم	میرمنشی قمی	کانونی
مجالس النفائس	۹۲۷-۹۲۸ ق.	شاه محمد بن مبارک	ذیلی - ترجمه مجالس النفائس امیر علی شیر نوایی
لطایف‌نامه	۹۲۸ ق.	فخری هروی	ذیلی - ترجمه مجالس النفائس امیر علی شیر نوایی و تکمله‌ای بر آن
روضه السلاطین	بعد ۹۵۳ ق.	فخری هروی	اختصاصی و کانونی - تراجم احوال پادشاهان شاعر
جواهرالعجایب	حدود ۹۶۲ ق.	فخری هروی	اختصاصی - نخستین تذکره زنان شاعر
مذکر احباب	۹۷۴ ق.	نثاری بخاری	تذکره - تاریخ
نفایس‌المآثر	۹۷۹ ق.	میر علاء‌الدوله کامی قزوینی	تذکره - تاریخ
تذکره الشعراء	۹۸۲ ق.	دولت‌شاه سمرقندی	اختصاصی

بزم‌آرای	۱۰۰۰ ق.	علی بن محمود حسینی	عمومی و مسجع
مجمع‌الفضلا	۹۹۶-۱۰۰۰ ق.	محمد عارف بقاعی	عمومی و مسجع
تذکره الشعرا	قرن یازدهم	میر صدرالدین محمد قزوینی	اختصاصی
سکینه‌الاولیا	قرن یازدهم	محمد داراشکوه	اختصاصی - ذکر احوال مشایخ قادریه
تذکره ابوالبقا	قرن یازدهم	میر ابوالبقا تفرشی	عصری - تراجم شعرای زمان شاه عباس
خلاصه‌الاشعار	قرن یازدهم	علی نقی کمره‌ای	تلخیصی - تذکره تقی‌الدین کاشانی
مآثر رحیمی	قرن یازدهم	میر عبدالباقی نهایندی	تذکره - تاریخ و شخصی (شرح حال خان‌خانان و اطلاعات تاریخی)
هفت اقلیم	۹۹۶-۱۰۰۲ ق.	امین بن احمد رازی	کانونی
گلستان هنر	۱۰۰۶ ق.	میر احمد قمی	اختصاصی - تراجم هنرمندان: نقاشان و ...
مجالس المؤمنین	۹۹۳-۱۰۱۳ ق.	قاضی نورالله شوشتری	اختصاصی - تراجم طبقات مختلف شیعیان
خلاصه‌الاشعار	۹۸۵-۱۰۱۶ ق.	تقی‌الدین کاشانی	عمومی و مسجع - جلد ۶ عصری و کانونی
خلاصه‌الشعرا (بتخانه)	۱۰۱۰-۱۰۲۱ ق.	محمد صوفی مازندرانی	مسجع - نام اثر نخست: بتخانه که جنگ بوده و عباس گجراتی تراجم شاعران را به آن افزوده است.
عرفات العاشقین	۱۰۲۲-۱۰۲۴ ق.	اوحدی بلیانی	عمومی و مسجع - از تذکره‌های جامع و مرجع دوره صفویه
کعبه عرفان	بعد ۱۰۲۴ ق.	اوحدی بلیانی	تلخیصی - خلاصه عرفات العاشقین
میخانه (عشاق)	۱۰۲۳-۱۰۲۸ ق.	عبدالنبی فخرالزمانی قزوینی	اختصاصی و مسجع
تذکره ناظم تبریزی	۱۰۳۶ ق.	محمد صادق ناظم تبریزی	عمومی
خیرالبیان	۱۰۳۶ ق.	ملک شاه حسین سیستانی	عمومی - تراجم احوال شاعران از آغاز تا زمان مؤلف
سفینه‌الاولیا	۱۰۴۹ ق.	محمد داراشکوه	اختصاصی - تراجم فرقه‌های مختلف مشایخ تصوف
لطایف‌الخیال	۱۰۷۶-۱۰۷۸ ق.	محمد بن محمد دارابی	کانونی
تذکره نصرآبادی	۱۰۸۳-۱۰۹۰ ق.	میرزا محمد طاهر نصرآبادی	عصری و مسجع - شرح حال و اشعار حدود هزار تن از شاعران عصر صفویه
مذکر الاصحاب	۱۱۰۰ ق.	ملیحای سمرقندی	تذکره - تاریخ، عصری و مسجع - تراجم شعرای معاصر در ماوراءالنهر و سمرقند
تذکره شعرای کشمیر	قرن دوازدهم	اصلح کشمیری	کانونی
حدایق‌الجنان	قرن دوازدهم	عبدالرزاق بیگ دنبلی	کانونی
حیات الشعرا	قرن دوازدهم	متین کشمیری	عصری - تراجم شعرای سال‌های ۱۱۱۸-۱۱۶۱ ق.
سفینه علی حزین	قرن دوازدهم	محمد علی حزین لاهیجی	عصری - تراجم ۱۰۷ شاعر متأخر
کلمات الشعرا	۱۰۹۳-۱۱۰۸ ق.	محمد افضل سرخوش	ذیلی
مطلوب‌الطالبین	۱۱۱۱ ق.	محمد بولاق خالدی	شخصی - شرح حال شیخ نظام‌الدین محمد اولیا (ف. ۷۲۵ق)
همیشه‌بهار	۱۱۳۶ ق.	کشن چند اخلاص‌آبادی	عصری و مسجع - تراجم شعرای سال‌های ۱۰۱۴-۱۱۳۱ ق.

عصری- تراجم شعرای سال‌های ۱۰۰۰-۱۱۴۱ ق.	بی‌خبر بلگرامی	۱۱۴۱ ق.	سفینه بی‌خبر
عمومی و مسجع	بندرا بن داس	۱۱۳۷-۱۱۴۸ ق.	سفینه خوش‌گو
عمومی	آزاد بلگرامی	۱۱۴۵-۱۱۴۸ ق.	ید بیضا
عمومی	عطاءالله فترت	۱۱۴۹-۱۱۵۰ ق.	تذکره ندرت
تلخیصی- گزیده کعبه عرفان	عبدالوهاب عالم‌گیری	۱۱۵۵ ق.	گلدسته
اختصاصی و کانونی- تراجم مشایخ بزرگ دکن	آزاد بلگرامی	۱۱۶۱ ق.	روضه‌الاولیا
عمومی	میرزا کاظم	۱۱۶۱ ق.	منتخب‌الشعار
عصری	ملا عبدالحکیم لاهوری	۱۱۶۱ ق.	منتخب حاکم
مسجع	واله داغستانی	۱۱۶۰-۱۱۶۱ ق.	ریاض‌الشعرا
عمومی و مسجع	میر حسین دوست	۱۱۶۳ ق.	تذکره حسینی
عمومی- مشتمل بر مطالبی در نقد ادبی	سراج‌الدین علی‌خان آرزو	۱۱۶۳-۱۱۶۴ ق.	مجمع‌الفائس
کانونی و عصری- تراجم ۶۲ شاعر دکن که معاصر مؤلف بوده‌اند.	افضل بیگ‌خان اورنگ‌آبادی	۱۱۶۵ ق.	تحفه‌الشعرا
تذکره-تاریخ و عصری- تراجم علما و شعرا از ۱۱۰۳-۱۱۶۵ ق.	محمدعلی حزین لاهیجی	۱۱۶۵ ق.	تذکره‌المعاصرین
مسجع	آزاد بلگرامی	۱۱۶۶ ق.	سرو آزاد
عمومی	نامعلوم	۱۱۵۱-۱۱۷۰ ق.	سفینه‌الشعرا
تذکره-تاریخ	بخاری دولت‌آبادی	۱۱۷۲ ق.	تذکره بی‌نظیر
عصری- تراجم شعرای معاصر از ۱۰۶۸-۱۱۷۳ ق.	حیرت اکبرآبادی	۱۱۷۴ ق.	مقالات‌الشعرا
کانونی- تراجم شعرای فارسی‌گوی سند	میر علی‌شیر قانع تتوی	۱۱۷۴-۱۱۶۹ ق.	مقالات‌الشعرا
عمومی	در گا داس	۱۱۷۵ ق.	سفینه عشرت
عصری و مسجع	ملا عبدالحکیم لاهوری	۱۱۷۵ ق.	مردم دیده
تذکره- تاریخ و مسجع	آزاد بلگرامی	۱۱۷۶ ق.	خزانه عامره
اختصاصی- تراجم شعرای ایرانی که به هند رفته‌اند.	شفیق اورنگ‌آبادی	۱۱۸۲ ق.	شام غریبان
کانونی و مسجع- ذکر احوال شعرای فارسی‌گوی که مولدشان هند بوده است.	شفیق اورنگ‌آبادی	۱۱۸۱-۱۱۸۲ ق.	گل رعنا
ذیلی- تکمله مجمع‌الفائس آرزو است.	یوسف‌علی‌خان	۱۱۸۴ ق.	تذکره یوسف‌علی‌خان
عصری- تراجم ۱۳۷ شاعر معاصر مؤلف است.	شیخ غلام‌همدانی	۱۱۸۹ ق.	عقد ثریا
عمومی- دو بخش دارد: تراجم شعرای گذشته و معاصر	آذر بیگدلی	۱۱۷۴-۱۱۹۳ ق.	آتشکده
تلخیصی- خلاصه ریاض‌الشعرا	علی حسینی ناصری	۱۱۹۴ ق.	لب لباب
تلخیصی- برگرفته از مجمع‌الفائس علی‌خان آرزو	کهرک پت رای کاسیت	۱۱۹۶-۱۱۹۵ ق.	جامع‌الفوائد
عصری و مسجع	موهن لعل	۱۱۹۷ ق.	انیس‌الأحبّاء
اختصاصی و مسجع	علی‌ابراهیم‌خان	۱۱۸۷-۱۱۹۸ ق.	خلاصه‌الکلام

پیشینه تألیف تذکره‌ها در زبان عربی به قرن دوم هجری بازمی‌گردد که با مجموعه آثاری تحت عنوان سیره و طبقات به

حوزه ادبیات وارد شده‌اند. از نخستین تألیفات این جریان می‌توان به طبقات الشعراء محمد بن سلّام جمحی (ف. ۲۳۱ق)، الشعر والشعراء ابن قتیبہ دینوری (ف. ۲۷۶ق)، طبقات الشعراء ابن معتز (ف. ۲۹۶ ق.)، العقد الفرید ابن عبد ربّه (ف. ۳۲۸ق) و الأغانی ابو فرج اصفهانی (ف. ۳۵۶ق) اشاره کرد (سیدی، ۱۳۸۹: ۱۷۸-۱۸۷). با وجود اینکه تذکره نویسی در زبان عربی از قرن دوم هجری آغاز شده است، تذکره‌های این دوره، هم بسامد بیشتری نسبت به دوره‌های قبل دارد و هم به شیوه‌های جدیدتری تدوین شده‌اند. در جدول زیر، فهرست خلاصه‌ای از این آثار آمده است:

نام اثر	نام مؤلف	زمان فوت	گونه تذکره- توضیحات
دوحه الناشر	ابن عسکر	قرن دهم	کانونی و عصری- ذکر محاسن مشاهیر مغرب در قرن دهم
الروح البصیر	زین الدین طبیب	نامعلوم	عصری- تراجم بزرگان قرن دهم
بغیه الوعاه	سیوطی	۹۱۱ ق.	اختصاصی و کانونی- مشتمل بر تراجم علمای نحو بصره و دانشمندان علم لغت
طبقات الحفاظ	سیوطی	۹۱۱ ق.	اختصاصی
طبقات المفسرین	سیوطی	۹۱۱ ق.	اختصاصی
طبقات المفسرین	داودی	۹۴۵ ق.	اختصاصی
الشقائق النعمانیة	طاشکبری زاده	۹۶۸ ق.	اختصاصی- تراجم مفصل علمای شیعه
طبقات الکبری	شعرانی	۹۷۳ ق.	اختصاصی- تراجم صوفیه
العقد المنظوم فی ذکر افضل الروم	علی افندی	۱۰۰۰ ق.	کانونی و ذیلی- تکملة الشقائق النعمانیة
نزهه الخاطر و بهجه الناظر	موسی الأیوبی	۱۰۰۰ ق.	تذکره- تاریخ و اختصاصی- تراجم قاضیان و ده قرن تاریخ قضاوت در دمشق
الروض العاطر	موسی الأیوبی	۱۰۰۰ ق.	عمومی- تراجم شخصیت‌های قرن هفتم تا پایان قرن دهم
مختصر نزهه الخاطر	موسی الأیوبی	۱۰۰۰ ق.	تلخیصی- کوتاه‌شده کتابی با همین عنوان از مؤلف است.
قضاء القاهره	دمیری	قرن یازدهم	اختصاصی
البستان فی ذکر الاولیا و العلما بتلمسان	مقرّی تلمسانی	قرن یازدهم	کانونی
ترجمه اولیاء بغداد	مرتضی افندی	قرن یازدهم	کانونی
الجواهر والدرر	عبدالرحمن حسینی	نامعلوم	عصری- تراجم بزرگان قرن یازدهم
المقالات الحسینی	علی حسینی حنفی	نامعلوم	عصری- تراجم اعیان قرن یازدهم
طبقات الأبرار	بقاعی	نامعلوم	تألیف در قرن دهم و یازدهم
الکواکب السائره	نجم الدین غزّی	۱۰۱۶ ق.	عصری- تراجم قرن دهم
تراجم الأعیان	بورینی	۱۰۲۴ ق.	عصری و مسجّع
دره الحجال فی اسماء الرجال	ابن قاضی	۱۰۲۵ ق.	ذیلی- تکملة و فیات الاعیان
الکواکب الدرّیه	عبدالرؤف مناوی	۱۰۳۱ ق.	اختصاصی- تراجم صوفیه
تاریخ فخرالدین بن معن	الخالدی	۱۰۳۴ ق.	شخصی
النور السافر	عیدروس	۱۰۳۸ ق.	تذکره- تاریخ و عصری- تراجم شخصیت‌های قرن دهم و تاریخ یمن
أزهار الریاض	مقرّی تلمسانی	۱۰۴۱ ق.	شخصی- ذکر احوال ابوالفضل عیاض بن موسی
نفح الطیب	مقرّی تلمسانی	۱۰۴۱ ق.	تذکره- تاریخ و شخصی- ذکر احوال لسان‌الدین بن

خطیب و وصف اندلس			
کانونی	۱۰۵۱ ق.	عمادی	الروضه‌الریا فیمن دفن بدازرتا
عصری- تراجم اعیان درجه یک قرن یازدهم	۱۰۶۱ ق.	نجم‌الدین	لطف‌السمر و قطف‌الثمر
عمومی- از تذکره‌های مرجع دوره عثمانی است.	۱۰۶۹ ق.	شهاب خفاجی	خبایا الزوایا
کانونی، تلخیصی و مسجع- گزیده خبایا الزوایا که ویژه شاعران است.	۱۰۶۹ ق.	شهاب خفاجی	ریحانه‌الالبا
کانونی- تراجم بزرگان حلب	۱۰۷۱ ق.	ابوالوفاء غرضی	معادن‌الذهب
تذکره- تاریخ، عمومی و مسجع	۱۰۸۹ ق.	ابن عماد	شذرات‌الذهب
ذیلی	۱۰۹۲ ق.	محمد عزتی افندی	ذیل کشف‌الظنون
ذیلی- تکمله النورالسافر عبدالقادر عیدروس	۱۰۹۳ ق.	الشئی	السناء‌الباهر
تلخیصی و ذیلی- گزیده کشف‌الظنون و تکمله‌ای بر آن	۱۰۹۶ ق.	سید حسین العباسی	التذکار الجامع‌الآثار
شخصی- شرح حال سید حسین برهان‌الدین	۱۰۹۶ ق.	العانی	قاموس‌العاشقین
کانونی- تراجم مشاهیر شیعه جبل عامل	۱۰۹۹ ق.	حر عاملی	أمل‌الآمل فی علماء جبل عامل
کانونی	قرن دوازدهم	ابن غلبون	التذکره فی من ملک طرابلس...
عصری- تراجم شعرای عصر مؤلف با نمونه اشعارشان	قرن دوازدهم	حکیمی	طیب‌السمر فی اوقات‌السحر
مشمول بر تراجم، گزیده قصاید، تفسیر، حدیث، سایر علوم، حکایات و لطیفه	قرن دوازدهم	عباس مکی	نزه‌الجلیس
کانونی- تألیف در قرن یازدهم و دوازدهم	نامعلوم	ابن شاشو	تراجم بعض اعیان دمشق
کانونی و ذیلی- تکمله ریحانه‌الالبا	۱۱۰۴ ق.	ابن معصوم	سلافه‌العصر
کانونی، ذیلی و مسجع- تکمله ریحانه‌الالبا	۱۱۱۱ ق.	محمدامین محبی	نفحه‌الریحانه
عصری، ذیلی و مسجع- تکمله ریحانه‌الالبا. تراجم شخصیت‌های قرن یازدهم	۱۱۱۱ ق.	محمدامین محبی	خلاصه‌الأثر
اختصاصی- تراجم شعرای شیعی از ظهور تشیع تا عصر مؤلف	حدود ۱۱۲۰ ق.	یوسف صنعانی	نسمه‌السحر فیمن تشیع و شعر
عصری- تراجم شخصیت‌های قرن یازدهم	۱۱۴۳ ق.	مصطفی حموی	فوائد‌الارتحال و نتائج‌السفر
کانونی- درباره شهرهای تونس و تراجم دانشمندان و ادیبان	۱۱۴۹ ق.	محمد بن سراج	الحلل‌السندسیه
کانونی و ذیلی	۱۱۷۲ ق.	ابن سمان	ذیل نفحه‌الریحانه
عصری- تراجم شعرای معاصر و بعضی نزدیکان مؤلف	۱۱۸۴ ق.	عُمَری	الروض‌النضر
اختصاصی- تراجم مفصل علمای شیعی	۱۱۸۶ ق.	یوسف بحرانی	لؤلؤه‌البحرین
عصری و کانونی- تراجم دانشمندان و شعرای یمن	۱۱۸۹ ق.	صنعانی	ذوب‌الذهب
عمومی- تراجم شخصیت‌های بعد از قرن هفتم تا عصر مؤلف	قرن سیزدهم	محمد شوکانی	البدر‌الطالع
عمومی و مسجع	۱۲۰۶ ق.	محمدخلیل مرادی	سلک‌الدرر
کانونی	۱۲۰۶ ق.	محمدخلیل مرادی	تحفه‌الدهر
کانونی	نامعلوم	عبدالقادر خطیبی	تذکره‌الشعرا او شعراء بغداد

به سبب غلبه شعر بر نثر و به تبع آن افزایش شمار شاعران عصر صفویه، تذکره‌های فارسی این دوره که به تراجم احوال شاعران پرداخته باشند در مقایسه با تذکره‌های عربی شمار بیشتری دارد. از بررسی آماری گونه‌های تطبیقی تذکره‌های فارسی و عربی این عصر چند نکته مستفاد می‌شود. نخست اینکه تعداد تذکره‌های عمومی فارسی نسبت به موارد مشابه عربی بیشتر است و دیگر اینکه تذکره‌های تخصصی در عربی حدود دوبرابر بیش از موارد مشابه آن در فارسی است. علت گرایش به تذکره‌های عمومی بین فارسی‌زبانان دوره صفویه این بود که هنوز این گونه نوشتار مراحل تکامل خود را می‌پیمود و جای تحقیقاتی از این دست در سنت تذکره‌نویسی خالی به نظر می‌رسید؛ اما پیشینه تذکره‌نویسی در تاریخ ادبیات عربی نیاز مخاطبان را به این گونه مرتفع ساخته بود؛ از این رو گرایش بیشتری به تدوین تذکره‌های تخصصی داشتند.

یکی از وجوه مشترک بارز تذکره‌های فارسی و عربی عصر، اقبال گسترده به تذکره‌های اختصاصی است. نسبت این گروه، با احتساب یک مورد بیشتر در نمونه‌های فارسی، با یکدیگر برابر است. سومین گروه تذکره‌ها که بسامد بالایی دارند و تعداد آنها با احتساب سه مورد در فارسی بیشتر است، تذکره‌های «عصری» هستند. آنچه بیش از هر عامل دیگری در گرایش به این نوع اهمیت بسزا دارد افزایش شمار شاعران و نویسندگان در بازه زمانی مورد بحث است.

تذکره‌های «کانونی» چهارمین گونه مشترک این نوشتارهاست. از این گونه، برخی اختصاصاً به یک کانون و بعضی دیگر چندین کانون ادبی را پوشش می‌دهند. گستردگی قلمرو جغرافیایی زبان و ادبیات فارسی و عربی در دوره حکومت صفویه و عثمانی، موجب اقبال به این نوع است. شمار این گونه در جانب عربی، حدود دو برابر نمونه‌های مشابه فارسی است؛ علت آن هم گستردگی سرزمین‌های عربی‌زبان است. در واقع، این گسترش قلمرو زبانی به وسعت امپراتوری عثمانی آن عصر بود که از شمال و جنوب به کشورهای حوزه بالکان و یمن و از شرق و غرب به امیرنشین‌های جنوب خلیج فارس و دریای عمان و مراکش می‌رسید.

پنجمین گونه مشترک پرکاربرد دیگر «تذکره-تاریخ» است. شمار این نوع در فارسی دوبرابر تذکره‌های عربی است. گونه‌های «ذیلی»، «تلخیصی» و «شخصی» هم به ترتیب در رده‌های دیگر از نظر بسامد و اهمیت جای دارند. در این میان تذکره‌های «مسجع» با توجه به اینکه معیار تعریف و طبقه‌بندی آن، فرم درونی است، نمی‌شود با گونه‌های دیگر مقایسه کرد؛ با وجود این، به کار بردن مسجع در برخی تذکره‌های عصر ذکرشده است. کاربرد مسجع در تذکره‌های فارسی این دوره نسبت به موارد مشابه عربی، بیش از سه برابر است.

پی‌نوشت

۱- عصر صفویه از سال ۹۰۶ قمری (آغاز پادشاهی شاه اسماعیل) تا سال ۱۱۴۸ قمری (تاج‌گذاری نادرشاه) ادامه می‌یابد و دوره عثمانی از سال ۹۲۳ قمری که سلطنت ممالیک با تسلط عثمانیان بر مصر خاتمه یافت، آغاز می‌شود و با حمله ناپلئون به مصر در سال ۱۲۱۳ قمری به پایان می‌رسد. در بعضی موارد، ما این دوره تاریخی را توسعاً از سال ۹۰۰-۱۲۰۰ ق. در نظر گرفته‌ایم.

۲- قسمت دوم تذکره بزم‌آرا شامل تراجم سلاطین، امرا، وزرا، شعرا و فضلاء زمان اکبرشاه تا هنگام تألیف (۱۰۰۰ق) است.

۳- در این اثر ضمن شرح حال تفصیلی میرزا عبدالرحیم خان خانان، تراجم شاهان، سرداران، عالمان و شاعران زمان وی آمده است.

۴- بایرنامه که با عناوین واقعات بابری و توزک بابری نیز معروف است، نوعی زندگی‌نامه خودنوشت به زبان ترکی جغتایی است.

۵- برای پرهیز از تکرار توضیحات تذکره‌ها و افزایش حجم مقاله، برای آگاهی از اطلاعات مربوط به آثار مذکور در این

بخش به جدول‌ها یا توضیحاتی که ذیل تقسیم‌بندی‌های نُه‌گانه از تذکره‌ها ارائه شده است، مراجعه بفرمایید.

منابع

۱. آذرنوش، آذرتاش (۱۳۸۵). فرهنگ معاصر عربی-فارسی بر اساس فرهنگ عربی-انگلیسی هانس‌ور، ج. ۷، تهران: نی.
۲. آرزو، سراج‌الدین علی‌خان (۱۳۸۵). مجمع‌النفایس: بخش معاصران، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۳. امیری هروی، محمد فخری بن محمد (۱۹۶۸). تذکره روضه‌السلطنین و جواهرالعجایب، همراه با دیوان فخری هروی، تصحیح سیدحسام‌الدین راشدی، حیدرآباد: بی‌نا.
۴. اوحدی بلیانی، تقی‌الدین (۱۳۶۴). سرمه سلیمانی، تصحیح محمود مدبری، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۵. بخاری، سیدحسن خواجه نقیب‌الاشراف (معروف به نثاری) (۱۳۷۷). مذکر احباب، تصحیح نجیب مایل هروی، تهران: مرکز.
۶. بخاری دولت‌آبادی، سید عبدالوهاب افتخار (۱۳۹۰). تذکره بی‌نظیر، تصحیح امید سروری، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۷. براون، ادوارد (۱۹۲۴). تاریخ ادبیات ایران: از آغاز عهد صفویه تا زمان حاضر، ترجمه رشید یاسمی، بی‌جا: کتاب‌فروشی ابن سینا.
۸. بروکلیمان، کارل (۱۹۹۵). تاریخ الادب العربی: العصر العثماني (من فتح مصر ۱۵۱۷ م حتى الحمله الفرنسيه ۱۷۹۸ م)، ترجمه ا.د. محمود فهمی حجازی و د. عمر صابر عبدالجلیل، القسم الثامن (۱۲-۱۳ أ) و القسم التاسع (۱۳-۱۴ ب)، [بلا مک]: هیئته المصریه العامه‌الکتاب.
۹. بغدادی، اسماعیل بن محمد امین بن میرسلیم (۱۹۶۷). ایضاح‌المکنون فی الذیل علی کشف‌الظنون، بتصحیح محمد شرف‌الدین بالتقایا، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۰. بغدادی، اسماعیل باشا (۱۹۵۱). هدیة‌العارفین فی اسماء‌المؤلفین و آثار‌المصنفین، المجلد الاول، استانبول: وکاله‌المعارف‌الجلیه فی مطبعته‌البهیة.
۱۱. بغدادی، عبدالقادر بن عمر (۱۹۹۷). خزانة‌الأدب و لب‌لباب‌لسان‌العرب، بتحقیق عبدالسلام محمد هارون، ط. ۴، الجزء‌الأول، القاهرة: مکتبه‌الخانجی.
۱۲. بورینی، الحسن بن محمد (۱۹۵۹). تراجم‌الاعیان من أبناء‌الزمان، بتحقیق صلاح‌الدین المنجد، الجزء‌الأول، دمشق: مطبوعات‌المجمع‌العلمی‌العربی.
۱۳. حاجی خلیفه (مصطفی بن عبدالله کاتب چلبی قسطنطنینی) (۱۹۴۱). کشف‌الظنون عن‌أسامی‌الکتب‌والفنون، بغداد: مکتبه‌المثنی.
۱۴. حزین، محمد علی (۱۳۳۴). تذکره حزین، با مقدمه محمدباقر الفت، ج. ۲، اصفهان: کتاب‌فروشی تأیید.
۱۵. حسینی، ابوالفضل محمد خلیل بن علی بن محمد بن محمد مراد (۱۹۸۸). سلك‌الدرر فی اعیان‌القرن‌الثانی‌عشر، الجزء‌الأول، ط. ۳، [بلا مک]: دار‌البشائر‌الاسلامیه.
۱۶. خفاجی، شهاب‌الدین (۱۹۶۷). ریحانه‌الألبا و زهره‌الحیاه‌الدنیا، تحقیق عبدالفتاح محمد حلو، الجزء‌الأول، [بلا مک]: [بلا نا].
۱۷. _____ (۲۰۰۵). ریحانه‌الألبا و زهره‌الحیاه‌الدنیا، بتحقیق احمد عنایه، بیروت: دار‌الکتب‌العلمیه.
۱۸. دارابی، محمد بن محمد (۱۳۹۱). تذکره لطایف‌الخیال، تصحیح یوسف بیگ‌باباپور، قم: مجمع ذخائر اسلامی با همکاری

- کتابخانه و موزه ملی ملک و کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۱۹. رادفر، ابوالقاسم (۱۳۸۶). *تذکرة‌های عرفانی*، جیرفت: دانشگاه آزاد اسلامی جیرفت.
۲۰. رازی، امین‌احمد (بی تا). *هفت اقلیم*، تصحیح جواد فاضل، ج. ۱، بی جا: کتاب‌فروشی علی‌اکبر علمی و کتاب‌فروشی ادبیه.
۲۱. زرقانی، سید مهدی (۱۳۸۸). *تاریخ ادبی ایران و قلمرو زبان فارسی: تطور و دگردیسی ژانرها تا میانه سده پنجم به انضمام نظریه تاریخ ادبیات*، تهران: سخن.
۲۲. سام‌میرزا صفوی (۱۳۱۴). *تحفه سامی*، تصحیح وحید دستگردی، تهران: ارمغان.
۲۳. سلطانی، منظر (۱۳۸۰). «بررسی سیر تذکرة‌ها و تاریخ ادبیات‌های فارسی در ایران از ۱۲۸۵ هـ ش. (مشروطه) تا سال ۱۳۳۲ هـ ش.»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، بهار، ۴۰۳-۴۱۹.
۲۴. سیدی، سید حسین (۱۳۸۹). *بررسی انتقادی تاریخ ادبیات نگاری در ادب عربی*، تهران: سخن.
۲۵. سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن بن ابی بکر (بلا تا). *بغیه‌الوعاء فی طبقات اللغویین والنحاه*، ج. ۱، بتحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، صیدا: المكتبة العربیه.
۲۶. شفیعیون، سعید (۱۳۹۳). «گذری دیگرگون بر تذکرة‌های ادبی: بحثی در باب گونه‌شناسی تذکرة‌های ادبی و ارائه طرخی برای تقسیم‌بندی آن‌ها»، *فنون ادبی*، س. ۶، ش. ۲ (پیاپی ۱۱)، پاییز و زمستان، ۸۵-۱۰۴.
۲۷. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۲). *تاریخ ادبیات در ایران و در قلمرو زبان پارسی*، ج. ۵، بخش یکم، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
۲۸. _____ (۱۳۸۹). *تاریخ ادبیات در ایران و در قلمرو زبان پارسی*، ج. ۵، بخش سوم، چ. ۸، تهران: فردوس.
۲۹. طاشکبری‌زاده (۱۹۷۵). *الشفاقی‌النعمانیه فی علماء الدوله‌العثمانیه*، بیروت: دارالکتاب العربی.
۳۰. عکری حنبلی، عبدالحی بن احمد بن محمد (معروف به ابن عماد) (۱۹۸۶). *شذرات‌الذهب فی اخبار من‌الذهب*، بتحقیق محمود الأرنؤوط و عبدالقادر الأرنؤوط، المجلد الأول، دمشق: دار بن کثیر.
۳۱. عیدروس، عبدالقادر بن شیخ بن عبدالله (۲۰۰۱). *النورالسافر عن اخبار القرن‌العاشر*، بتحقیق احمد حالو؛ محمود الأرنؤوط و أكرم البوشی، بیروت: دار صادر.
۳۲. فخرالزمانی قزوینی، ملا عبدالنبی (۱۳۴۰). *تذکرة مینخانه*، تصحیح احمد گلچین معانی، بی جا: شرکت نسبی حاج محمد حسین اقبال و شرکا.
۳۳. فتوحی رودمعجنی، محمود (۱۳۸۵). *نقد ادبی در سبک هنای*، ویراست دوم، تهران: سخن.
۳۴. _____ (۱۳۸۷). *نظریه تاریخ ادبیات: با بررسی انتقادی تاریخ ادبیات نگاری در ایران*، تهران: سخن.
۳۵. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب (۲۰۰۵). *القاموس‌المحیط*، بإشراف محمدنعیم العرقسوسی، ط. ۸، بیروت: مؤسسه الرساله.
۳۶. کاشی، تقی‌الدین محمد بن علی (۱۳۸۴). *خلاصه‌الشعار و زیده‌الافکار: بخش کاشان*، به کوشش عبدالعلی ادیب برومند و محمد حسین نصیری کهنمویی، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
۳۷. _____ (۱۳۸۶). *خلاصه‌الشعار و زیده‌الافکار: بخش اصفهان*، به کوشش عبدالعلی ادیب برومند و محمد حسین نصیری کهنمویی. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
۳۸. گلچین معانی، احمد (۱۳۴۸). *تاریخ تذکرة‌های فارسی*، ج. ۱، تهران: دانشگاه تهران.
۳۹. _____ (۱۳۵۰). *تاریخ تذکرة‌های فارسی*، ج. ۲، تهران: دانشگاه تهران.
۴۰. محبی، محمدامین (بلا تا). *خلاصه‌الأثر فی اعیان القرن‌الحادی عشر*، ج. ۱، بیروت: دار صادر.

۴۱. _____ (۱۹۶۷). *نفحة الريحانة و رشحہ طلاء الحانہ*، ج ۱، [بلا مک]: دار احیاء الکتب العربیہ.
۴۲. _____ (۲۰۰۵). *نفحة الريحانة و رشحہ طلاء الحانہ*، ج ۱، بیروت: دار الکتب العلمیہ.
۴۳. ملا قاطعی هروی (۱۹۷۹). *تذکرہ مجمع الشعراء جهانگیرشاهی*، تصحیح محمد سلیم اختر، کراچی: مؤسسہ تحقیقات علوم آسیای میانه و غربی.
۴۴. ملیحای سمرقندی، محمد بدیع بن محمد شریف (۱۳۹۰). *مذکر الاصحاب*، تصحیح محمد تقوی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۴۵. میرزاسمیعا، محمد سمیع (۱۳۷۸). *تذکرہ الملوک*، به کوشش محمد دبیرسیاقی، ج ۳، تهران: امیرکبیر.
۴۶. نصرآبادی، میرزامحمدطاهر (بی تا). *تذکرہ نصرآبادی*، تصحیح وحید دستگردی، بی جا: کتابفروشی فروغی.
۴۷. نظری منظم، هادی (۱۳۸۹). «ادبیات تطبیقی: تعریف و زمینه‌های پژوهش»، *نشریه ادبیات تطبیقی*، دوره جدید، س. ۱، ش. ۲، بهار، صص. ۲۲۱-۲۳۷.
۴۸. نقوی، سید علی رضا (۱۳۴۷). *تذکرہ نویسی در هند و پاکستان*، تهران: مؤسسہ مطبوعاتی علمی.

